داملا عالمجان البارودی.

ترجمه حالی

ی . آقچورا اوغلی .

قزان .
شرف مطبعه‌سی.
۱۹۰۷

بسم الله الرحمن الرحیم.

داملا عالم جان الباروری حضرتلرینه:

فضائلمآب!

بوکون ملتکزگه حصر وجود ایتکنکزنك ۲۵نچی یلی طولدی. ملتکزنك متدین، خلوق، متفنن، هنرمند، قوی اولماسندن وهیچ بر جهتله ملل سائره‌یه زبون قالماسندن عبارت هدف آمالکزه بارو ایچون مصروف اوشبو ربع عصر ایچنده، کوب موانعگه اوچرادیکز؛ هر طرفدن یولکزه سانچکیلی آغاچلر ارغتدیلر؛ بارچه عزم ایه‌سی مجددلرنك کورگانی اذا وجفادن، طبیعی، سزده قورتوله آلمادکز...

لکن دائم حق نهایت باطله غالب کیله‌در؛ نورك ظلمتله یابلوب بته‌سی غیر ممکندر... موانعك کثرتی، عزم ایه‌لرینك غیرتنیگنه آرتدرورغه سبب بولادر. سز غایهٔ خیالکزه طوغری، متزاید بر شوق وغیرتله ایلرولدکز، یوغاریلاندکز؛ بر درجه‌ده‌که پس، اشلکسز، همتسز بناءً علیه حاسد بولغان قوللر، نهایت سزنك یولکزه موانع قویمقدن کوب توبان قالدیلر!..

استاذ! سز ابتدائی اعدادی وعالی تدریساتده یکی بر مسلك یکی بر اصول ایجاد ایتدکز: بالالرنك عمرلرین، عمرلرندین عزیز راحتلرن صیانت قیله‌چق سهیل بر اصولنی، بوحوالیده تعمیم قیلدکز؛

مدارسمزنڭ اعدادی وعالی قسملرینه بردرجه قواعد ونظام کرتدگز؛ دین اوگرانمکده، منابع اصلیه‌دن استفاده یولنی بیوك بر جسارتله کورستدگز...

بو کون، ملتگز ایچنده بو زور خدمتلرگزنی تقدیر ایله اقدام وحمیتگزه مفتون بولغان بر چوق معقبلرگز، تلمیذلرگزوار: حاضر سز، شبهه‌سز بر زور «مکتب»نڭ باشلغیسگز...

بنده‌گز، تمـاماً «مکتب»گز افرادندن دگل ایسه‌مده، ملتمزگه تیدرگان زور فائده‌لرگزنی عاجزانه تقدیر ایتوب علی الخصوص عزم وثباتگزه علو همتگزه، جداً حیران قالانلرندنم. ملتمز ایچون اونودلماوی لازم بولغان بومبارك کونده، بن دخی، خدمتگزدن دولای سزی تبریك قیلمق، سزه اقتدارم درجه‌سنده بر بولاك تقدیم ایلمك ایستدم. بر زمانلر، ملتمزنڭ زور خدمتچیلرندن برینه‌ده یازغانم کبی، سزه دخی اوزگزدن آرتق لایق بولاك طابا آلمادم: «داملا عالمجان الباارودی»نی، داملا عالم جان البارودی‌یه عرض ایتدم!..

قزان، ۱ محرم ۱۳۲۵ سنه.

ی. آقچورا اوغلی.

۱

قزان شهرینڭ ۳۱ چاقرم غرب شمالیسنده‌کی «چواش ایلی» قریه‌سی خلقندن بنیامین بن علی بن قل محمدآطلی کشی، ایمپیراطور برنچی پاۋول زمانه‌سنده عسکرگه آلنغان ایدی. بنیــامین آغای عسکرلکنڭ آخرگی مدتلرینی قزان یــانده‌غی پورخاوای زاۋودده اوزدردی. هــم خدمتندن صوڭ دخی پورخاوای (بــارودیه)ده برمدت اقامت ایتوب، بواثناده (۱۸۳۲نچی یلده) محمدجان آطلی بر اوغلی طوغدی. بنیامین آغای آولینه قایتقان چاقده، اوغلی محمد جاننی، کیاووی چیتك کاوش سوداگری نور محمد بن ملا بایزید خدمتنده بــارودیه‌ده قــالدروب کــیتدی. شولای ایتوب محمدجان، هنوز اون‌ایکی یاشنده ایکان، جیزناسی نظارتنده سوداگر لککه کرشدی.

محمدجان‌افندی بن بنیامین، ۱۸۵۵نچی سنهٔ میلادیه‌ده، «چواش ایلی»نه یاقین «کوچك قوال» آولندن دیانتلی هم اعتبارلی حبیب الله بن محمدشریف نام کمسنه‌نڭ قزی ۱۸، ۲۰ یاشلك بی‌بی فخرالنسا خانمنی نکاحلندی. واوشبوازدواجدن الك ثمره اولمق اوزره میلادی ۱۸۵۷نچی یلینڭ فیۋرالنڭ‌ایکنچی کوننده (هجریه ۱۲۷۳نچی یلینڭ جمادی الاخری ابتداسنده) صاحب ترجمه عالم جان، «کوچك قوال» قریه‌سنده باباسی حبیب‌الله یورطنده، دنیاغه کیلدی.

عالم‌جان‌نڭ ولادتندن صوڭ، آتاسی محمدجان‌افندی، خوجه‌سندن اذن آلوب قزانده اوزیچون تجارت ایتارگه باشلاغان ایدی. لکن

آناسی هنوز « چواش ایلی » قریه‌سنده، قـاینیش یورطنده اقامت وخدمت قیلا ایدی. بو جهتله عالم جاننڭ دنیادن الك کورگان یرلری «چواش ایلی» وجواریدر.

سوداأشلری‌اوڭوب برخیلی ترقی‌ایتکانگه چیتکچی محمدجان‌افندی عائله‌سینی ١٨٦٠ نچی یلده‌بارودیه‌گه کیتروب ارزناشدردی؛ دیمك صاحب ترجمه ، اوچ یاشندن اعتبـارا قزانده عمر ایته باشلادی .

عالم‌جان حضرتنڭ آوولده‌گی بالالق خاطراتی بیك کوڭللی هـم لذتلی دگلدر: آتاسی سوداگر بولغانغه، وقتلی آیلرغنه آوولغه کیلوب، اکثر زماننی ترویسکی، اربت، بوگلمه، منزله وقزان تجـارتلرنده اوزدرا ایدی. آناسی، تیز آچولی بنیـامن بابای ایله اوگی قاین آنا، هــم قاین سڭللر آراسنده خیلی جفـالانه ایدی. بارچه یورت خدمتلرندن باشقه صو طاشومق، اوراق اورمق آشلق صوقمق کبی خارجی خدمتلر دخی بیچـاره فخرالنسا خانمغه یوکلانـگان ایدی. شول زماندوق، رقت قلب وشدت انفعـال ایه‌سی بولغـان صاحب ترجمه، بر دفعه والده سینڭ چارشاف آرقه‌سنده یغـلاب اوتورغاننی خاطرلیدر.

عالم‌جان حضرتنڭ، ایکی‌اوچ یاشلك زمانه‌سی خاطراتی بوندنغنه عبارت دگلدر:

«چواش ایلنده تورغان وقتمده شادلق، قورقو، قزغانو کبی شدت انفعالنی موجب بولغان اوچ دورت واقعه‌نی ألده ایسکارامن:

«برنچیسی، آتام آولدن ترویسکی‌گه کیدر وقتنده کیمه‌لی آرابه‌غه آنام برلن ایکاومزنی یاننه اولترتوب آولدن چقغانچی آلوب بارغان ایدی.

«ایکنچیسی، بر سفردین کولوككه طولدیروب قزل آلمـالر آلوب قایتقان ایدی. بو ایکی ماده‌ده بیك قوانغان ایدم.

«اوچنچیسی ، اینشدن اوردەرك بولغان بابام اوینه قایتقاندە آول عادتنچه اوطروب تورغان آغایلرمونه عالمجانغه چاچك صالدروكرك دیگاندین بیك قورقغان ایدم.

«دردنچیسی، بابام بنیامین قارە ایودە منی یانینه اوطرطوب جای اچکاندە، چارشاو آرطندە قزان ومیچ طوغروسندە آنامنك یغلاب اوطرغانون بلام؛ آنی اولزمان بیك قزغانغانمن..»

اوشبو خاطرات، کچکنه بالانك حس وحافظەسندەگی قوتنی کورساتەدر.

پورخاؤای محمدجان افندی عائلەسی بارودیەدە، فقط بر یل قدرگنه طوروب، ۱۸٦۱ نچی یلینك کوزندە اصل قزانغه کوچدی؛ وتیخنسکی اورامدە ایکی یاتاژلی کیچکنه برآغاج اوینك (سلنگر فخرالدین آغای اوینك) توبان قاتنه فاتیرگه کردی.

حاضردە محمدجان افندی علییفنك زور طاش پولاطی قارشیسندە بولغان بو کیچکنه فاتیر اوی، عالمجان حضرتنك اوز تعبیرنچه «حیاتنك باشلانغانی مکان»در. زیرا، بالا عالمجان بو اویدە اوقورغه باشلادی؛ حضرتنك حیاتی ایسه اوقوب، اوقوتماقدن عبارت دیەرگه ممکندر.

۲

حضرت ئلك درسلرینی بالذات شوشیلای نقل قیلادر: «آنام بوش وقتلردەمی ، هرکونمی، آچق بلمایم، مینی قارشوسینه تزلەندروب ، یانینه ایدان سبرکیسندن بر چبق قویغان حالدە الفبا اوقوتقانی خاطرمدە بار. چبق برله آرقەمنی اولچادیمی ، یوقمی

ایسکارمیم. بو، ۱۸٦۲نچی یل‌ابتدالری بولغاندر..»

شول آلتمش ایکنچی یلینك مای آینـده، هنوز بیش یـاشده اوچ آیلق بولغـان عالم‌جاننی، قزان‌نك ایکنچی محله‌سی مدرسه‌سینـه اوقورغه صالوب، نورعلی خلفـه‌گه شاکرد ایتـدیلر. اول زمان بو مدرسه، مدرسی صلاح‌الدین حضرت قولنده ایدیسه‌ده، اوّلـگی مدرس مشهور محمدکریم حضرتنك هجـرتی بیك یاقنـده بولغان ایچون، کریم حضرت مدرسه‌سی دیو آطالمقده ایدی. داملا عالم‌جانغه ئلك خلفه‌لك ایتـکان نورعلی افندی، بارودیه امامی عبدالرقیب ابن ملا عبدالمؤمن ابن ملاعبدالرحیم ابن عبدالرحمن بکیلماوینك اوغلی ایدی.

غایت متأثر ومحجوب طبیعتلی بولغان کچکنه عالم‌جانغه، مدرسه حیاتنك‌ایلك تأثیراتی برده خوش بولمادی: یاکیغنه‌کیلـگانی بوزور ویات شهرده چپان بازاری یانندن، ایکنچی مسجد یاننه قدر یراق مسافه‌نی، یالـگز، یولداشسز قطع ایتمك کرك بولا ایدی. ذاتا بیك شوخ‌وشایان‌بیسته‌بالالری، یاکیراق‌آولدن کیلـگان، (بالاوای) به‌له‌کای آرقداشلرینی دائم رنجیته‌لر ایدی.

هنوز،حاضرده ده‌موجودبولوب‌یتمگان یاش بالالرنی‌اویلرندن بر زورراق کشی رفاقتنده مکتبکه آلوب‌کیلو، مدرسه‌ده چاقده بالالر- نك استراحت واوینلرینه، بر برلرینه بولغان معامله‌لرینه دقت ونظا رت قیلو، نهایت درس ختامنده اولرینه ایلتوب طابشرو کبی نظاملر طبیعی اولزمـانده بتونلای یوق ایدی. عالم‌جان حضرتنك حافظه‌سنده ایك تیران از قالدرغان خاطرات مؤسفه بارو کیلوده‌گی زحمت ومشقتلردن آرتق، اوزی برلن برگه اوقوغان بالالرنك جفا- لاولری‌ایله تورلی‌ادبسزسوز وحرکتلر اوگراتولری‌در: « طبیعی‌آتا وآنا اوزلری تربیه‌اصولینی اوگرانوب وبلوب بالالرینی یخشی تر بیه ایتمازسه‌لر، وبالانك آنده ومونده چغوب یورگاننده‌کوز وقو-

لاق بولور ایچون یخشی عقللی یولداش قوشمازسه‌لر، بالا هر کور گانندن اورنك آلا وهر تورلی حیواندین سبق اوگرانه، خلاصه ادبسزلك درسینه ملکه حاصل ایته‌در. الك مدرسه‌گه کیرگانم زمان، سبق یولداشلرمدن بایتاق ضرر کوردم، جفالر چیکدم، بونلرنك بعضیسی هنوز خاطرمدن چقمایدر. یولداشلرمنك ادبسز اویونلری، تربیه‌سز سوز وحرکتلری میڭاده خیلی سرایت ایتدی: یولداشلرمدن مینده فساد درسی اوگرانمی قالمادم...»

حضرتنك بو بالالق مشاهدات وخاطراتی، مدرسلك زمانه‌سنده‌گی فعالیت وحرکتنه، مدرسهٔ محمدیه‌ده‌گی تجددات واصلاحاتقه خیلی تأثیر ایتدی. حضرت، عامدن آرتق حسن اخلاقه، تعلیمدن زیاده تربیه‌گه اهمیت بیرگان ایچون اولسه کرك، کچکنه بالالرنك تربیهٔ اخلاقیه‌سنه ابوین واستاذلر طرفندن نظارت ودقت ایتلماونی شدتله تنقید قیلا وخاطرات صباوتندن باحث اوراقنده، بو خصوصکه زور اهمیت بیره‌در: «درسدن بوشانوب اویگه قایتقاچ، کیم برله اویناسامده، کیم برله یورسامده مانع یوق ایدی. شوندایین بالا برله اختلاط یارامی، موندای برله یارامی؛ فلان تورلی اویون درست، فلان تورلی درست دگل دیو آڭلاتوب ایتوچی یوق ایدی. آتام، آنام، خلفه‌اورام بالالرینك حاللرینی‌ده بلمیلر، مینم برله برگه بر ده یورمیلر، هم هیچ کمنی‌ده برگه یوروتمیلر ایدی..»

صاحب ترجمه خلفه‌سندین، مدرسه‌لر یمزنك کوبسنده، حاضرگه قدر دوام ایتکان اصول اوزره اوقورغه طوتندی: اوّلا یازیلوب بیرلگان بر الفبانی طانوب اوگراندی. قشن هفتیك هجاسنه توشدی. یاز باشنه طبان ایندی کچکنه سوره‌لرنی قاراب اوقی آلا ایدی.

اول زمانلر ــ واقعا حاضرده دخی شولایوق .. ــ سبق بالالرینی قش یاز دیماینچه برده تعطیلسز یل تولگینه متمادی اوقوته‌لر ایدی؛

عالم‌جان افندینك‌ده اون ایکی آیغه، جمعه‌لردن غیری فقط ایکی بیرامك دردر کون ویازنده ، قشنده آولغه باروب کیلور ایچون بزر آطنه، یعنی مجموعی اوچ آطنه‌لب یال ایته طورغان کونلری بارایدی.

یاش شاکرد مدرسه‌گه صالنغاننك ایکنچی یلی باشنده تورکی طانی آلغان ایدی؛ تورکی قرائت کتابلری سلسله‌سنی، یعنی بدوام، تقی عجب، کیسك باش، یوسف کتابی... الخ بارچه‌سنی اوقودی. ایکنچی قش باشنك، ایندی تمام تورکی طانوب یتکان ایدی؛ لکن خلفه افندی، بالانك کوڭلی یازوغه کیتارده سباغنه اهمیت بیرماز، دیوب یازونی منع قیلغانغه ، عالم جان افندی طبیعی یازو اوگرانه آلمی ایدی.

عالم‌جان افندینی ایکنچی قش صوککلروندوق عربیاتگه توشروب، «فرق حدیث»، «شروط الصلوة»، «تعلیم الصلوة»، فقه کیدانی» «شرعة الاسلام» اوقوتدیلر. حتی بونلرنك بعضیلرین از برلتیدیلرده!.. هنوز یدی یاشنده بولغان بو کچکنه بالاغه دیل اوکرتمك قصدیله دگل محتویاتنی بلدرتمك آرزوسیله عربچه‌دن یعنی چیت بر تلدن کتاب اوقوتمق یتشممش کبی فارسی العباره «فرض عین» دخی بکلتدیردیلر ! تدرسیده یکللك بولسون ایچون بالانی اوز تلنده یازو یازمقدن طیالر ، لکن چیتنمی یکلمی برده اویلامایچه بلمکانی ایکی اجنبی دیلیله، فقه‌مسئله‌لرین از برلتدیره‌للر ایدی!..

تورکی طانیر ایچون اوقوتدیریلغان کتابلرنك‌ده بعضیلری مشکللکك عربی وفارسی کتابلردن‌قالرلق دکل ایدی: مثلاً هنوز سکز یاشلرنك ایکان عالم‌جان افندی گه ابراهیم حقی حضرتلرینك «معرفتنامه»سین محمد چلبی حضرتلرینك «محمدیه» سین‌ده اوقوتدیلر ! ادبیات، تصوف وفلسفه‌دن باحث بومنظوم کتابلردن بیچاره بالا، طبیعی بیك آز نسته آکلی آلغاندر...

بو زور کتابلردن تورکی اوقو ملکەسندن غیری بر نتیجه چقمادی. لکن عبارەنی درست اوقتوده نورعلی خلفەنك مهارتی بار ایدی، هم بو خصوصکه جداً دقتده قیلا ایدی.

صاحب ترجمه بو زوروآغر کتابلرنك آستنده کوب ایزلسەده هنوز، خلفەسینك، عمومیتله اوقتو اصولنك نقصانلرینی سیزوب، تنقید ایتەچك درجەلرگه بیتشه آلماغان ایدی؛ آلایده یازو اوکرەنودن طیودەکی مناسبتسزلکی، حس قیلوب، خلفەسندن قاچراراق کتابدن کوچروب یازو یازارغه طرشەباشلاغان و بر درجەاوگرانگان ایدی.

بو اثناده عالمجان افندی قرائت قرآنده دوام قیلوب ٦٦نچی یلغه قدر اوچ دفعه کلام شریفنی ختم ایتدی. اول زمانلر تجوید اوقومق، فقط مـلا بولاچق کشیلرکەگنه خاص بولغاندین، خلفه افندی تجویدینی آیروجه اوکرتماسەده، قرأننی خیلی رعایه ایله اوقوتدیره ایدی.

عالمجان حضرتنك الك مدرسەکه صالنغانی ۱۸٦۲ نچی یلدن ۱۸٦٦ نچی یلغه قدرکی دورت سنەلك مدتی تحصیلەسین، تحصیل ابتدائیەسی دیمك جائزدر. چونکه بو اثناده تماماً تورکی طانوب، قرأننی خطاسزجه اوقورغه اوکرەنوب، ضرویات دینیەدن خبردار بولوب بـالفعل عمل ایترگەده باشلادی؛ هم شوشی ٦٦ نچی یلدین صوك عربی تحصیلینه یعنی رشدیه درسلرینه کرشدی. ٦٦ نچی یلغه قدر اوقولغان عربی وفـارسی کتابلردن، عالمجان افندی، لسان جهتیله آز فائدەلنه آلغان ایدی. حساب تاریخ، جغرافیا کبی مقدمات فنون اول زمان مدرسەلرنده اصلا اوکرتلمی ایدی؛ بو جهتله عالمجان افندیکه اوشبو دورت یلده اوکرتیلکان معلوماتنك خلاصەسی تورکی وعربی عبارەاوقی آلمق وبعض‌ییکل عبارەلرنی آڭلامق ونهایت برمقدار مسئلهٔ دینیه بلوب آنکله عمل قیلاآلمقدن عبارت‌ایدی.

على العموم مدرسه‌لرده اصول، کچکنه سبق بالالری بور خلفه‌که بیریلوب، آنڭ صورت تدریسنی اصلا تفتیش ایتمه‌مك اولسه‌ده، کریم حضرتنڭ بو خصوصده بر نوع اصلاح وتجدیدی بار ایدی: هر هفته پنچشنبه کونلری، اوزی کچکنه بالالرغه سبق کتابلرین طگلاتدیروب بو صورتله هفته‌ده بر دفعه نوعما امتحان قیلوچان ایدی؛ صلاح‌الدین حضرت کریم حضرتنڭ اوشبو سنتین دوام ایتدیرکانگه عالم‌جان افندی اکثر هفته صلاح حضرت حضورنده تیزلانوب سبقین طگلاته ایدی.

شوشی کیچکنه امتحانلر اثناسندوق یدی سکز یاشلق عالم‌جان، استاذ جنابلرینڭ نظر دقتین جلب ایتدی؛ بالاخره برذاتنڭ روایتنه کوره، صلاح‌الدین حضرت، بویاش شاگردلری حقنده شویله بیورمشلر: «محمدجان‌نڭ کیچکنه‌سی امیدلی کورنه، اعتبارله تربیه قیلرغه کرك..»

عالم جان افندی، اوسوب، حضرتنڭ سویکلو تلمیذلرندن بولغاچ، مشارالیه: «کیچکنه وقتده سبقنی یخشی بیله ایدك، اولزماندن سینی یاراطوب قالدم»دیو التفات ایدرلر ایدی.

فی الواقع، عالم جان افندینڭ، بحث ایتمکده اولدیغمز دورت یللق تدریسات ابتدائیه اثناسنده، کونده‌لك درسنی بیلمای قالغانی اصلا واقع اولمه‌مشدر.

مدرس حضرتلری، یاش شاگردلرینه بویله دقت ایتکان بولسه‌لرده، عالم جان افندینڭ آتاسی، اوغلنڭ نیچیك اوقوغانین، نیلر اوگرنگانن، نی‌درجه‌لرده‌ترقی‌قیلغانن‌خلفه‌سندن‌سوراشسه‌ده بالذات‌تیکشره آلمی ایدی؛ وذاتاً، حاضرگه قدر، بزنڭ آتالرده بالا تربیه‌سنه دقت دیگان شی مجهولدر: بالاسینی یتا کلاب چیغوب، قرلرغه، اورمانلرغه، اوراملرغه، کیبتلرگه، موزیلرغه... الخ یوروب، هر کورگانی

شییء آنارغه تعریف وتعلیم ایله معلومات وتربیەسنی آرتدیریرغه طریشو، تاتار آتالرنده اصلا گورلمگان، حتی آنلر یاغندین اصلا اویلانماغان بر حالدر!

حال بوکه استعدادلی بالالرغه، بیوك کورگانی کشیلر یاغندن یاش چاقلرنك ایتلگان نصیحتلرنك، اوگراتیلگان شیلرنك، کورستیلگان «بخشی‌یوللرنك کوب نافع تأثیرلری بولا. عالم‌جان حضرت کتاب اوقورغه، کتاب جییارغه بولغان هوسینه، سبب اولەرق، آتاسنك ایتکان برسوزین ذکر ایتەدر: « أله نیندایین برمناسبت ایله اتی‌یم۔ آقچه بولسه کتاب آلورغه «کرك، خلفه‌گه باق؛ آقچەسی بولسه کتاب آلا.. نی قدر کتابی کوب..» دیگان ایدی؛ شول سوز تأثیری ایله کتاب جییارغه، قوامه آقچه کرگان صایین کتاب آلورغه باشلادم...»

صاحب ترجمەنك بودورت یاشەگی مدرسه خاطراتی، اللك مد۔ رسەگه کیلوب کرگانی کونلردەگی شکللی آغر، قرانغی وعذابلیدر: بالالر حفالی، قینیلر، کاوشلرین اوغرلیلر؛ مدرسەنك ایشك آلدی، طهارت آلاچق یرلری بلچیراق، صووق.. طهارت آلور ایچون قاتقان کول اوستینه، باکیکه توشوب قومغاننی طوطیریرغه کرك.. بوتون بوبلالر، یدی، سکز یاشندەگی کیچکنه، بالا باشینه!

عالم‌جان افندی، مدرسەده اوچ دورت یللر طورغاچ، سکز طوقز یاشینه یتکاچ، شاقتای آچیلوب، ایندی اوزین بالالردن ایزد۔ یرتمی باشلاغان ایدی؛ بالعکس، سبقداشلرینك کوبسنی چانـاغه یگوب اوزین طارتدیررغه بیك هوسلی ایدی! بوندن باشقه شول یاشندن اوك، تربیه وتعلیم ایله ماطاشونی یاراطا ایدی: آولغه قایتقان زمانلرنده آت تربیه ایتمك، یاز کونلرنك چبشلر آشاتوب اوسترمك ایك سویگانی مشغلەلردن ایدی..

شوشی ابتدائی تحصیل زماندوق، بعض دینی واجتماعی بسیط ـ فقط عینی زمانده مشکل ـ مسئله‌لر، صاحب ترجمه‌نڭ دقت فکر- یه‌سین جلب ایته باشلاغان ایـدی: اطرافنده‌گیلرنڭ زور بر نفرتله تلفظ ایتکانلری «کافر..»کلمه‌سینڭ معناسین آڭلی آلمی، اما آڭلرغه تلی ایدی.. آول خلقندن ایشتکانی «اورس یری اورمان یری..» سوزی قورقوایله‌قاتیشیق مراق وتجسسینی جلب قیلا ایدی؛ « اور- مان» نـه دیمك یولغانین کوروب آڭلاسه‌ده، بوجمله‌نڭ معناسین فهم ایته آلمی، عجبلنه، ایزلانه ایدی..

٣

١٨٦٦نچی‌یلده عالمجان‌افندی‌عربیی (صرفی) لسان‌اولمق‌اوزره اوقورغه طوتندی. اول زمـانلر تاتار بـالالرینه عربچه اوگراتور ایچون، برنچی اوقوتولا طورغان کتاب فارسیچه یازلغان „بدان“ ایـدی! ابتدائیه درسلری آراسنده عالمجـان افندی فارس العباره „فرض‌عین“ کتابنی اوقوغان بولسه‌ده ، بونی فقط مندرجاتنی اوگرا نمك قصدیله‌گنه از بر ایتکاندین، „بدان“ نی باشلاغان وقتده فارسیدن خبرسز ایدی. آنا تللری فارسی بولغان خلقلرنڭ اوز بـالالری ایچون ترتیب قیلغانلری بو نوع درس کتابلرن بزنك تاتار مدرس لری بخارده اوقوغان زمانلرنده کوروب، آلوب قایتوب، یاش بالا لرغه بر بلمگانلری تل واسطه‌سی ایلان ایکنچی بر بیلمگانلری تلی اوگراتمکنڭ مشکلاتنی اصلا اویلاب قارامایچه، شاکردلرینه „بدان“ لر، „شرح عبدالله“ لر از برلته باشلاغانلقلرندن، بو عبث طرز تد- ریسده، بزنڭ تاتارلر آراسنده‌اورنلشقان.

اصول تدریسده ایکنچی بر مناسبتسزلك تاغیده بار ایدی: بو طوقزاون یاشلك بالالرغه، عرب تلی تصریفات واشتقاقاتنك فارسیچه تعریف قیلنغان بسیط قاعده‌لری‌گنه اوقوتولمقله اکتفا قیلنمای، „بدان" کوب شرح وحاشیه‌لر ایله‌ن، تورلی مباحثه ومناظره‌لر ایله‌اوقوتوله‌ایدی، بومناظره‌لرنك کوبسی‌ده صرف عربی‌گه اصلا تعلقسز عقائد؛ اخلاق، فلسفه،مسئله‌لری اوستنه اوزا ایدی!

عالمجان افندینك „بدان" ایله اوچ آی قدر باشن واتقاچ، «شرح عبدالله» غه توشردیلر. بوده فارسی تلیله عربچه دیانك‌اعلا-لنی اوگراته ایدی. بونك متننی کوڭلگه بیکلاتدره‌لر ایدی. ذاتا قاتشیق وچیتن بولغان عربی اعلاللرنی، بلنمگان بر یات تل ایله کوڭلگه آلو، یاش دماغلری بوزارایچون قصداً ایزلاب طابلغان دیورلك غریب بر اصولسزلق ایدی. بیگراك عجبی بوعبث اشلرنی حالا، کوب مدرسه‌لرمزده شولایوق دوام‌ایتدرمکده‌لر!..

بر یل قدر صرف ایله شغللنگاندین صوڭ، عالمجان افندی‌گه نحوعربی باشلاتدیلر. نحودن اوقولاچق برنچی مجبوری کتاب عربی العباره «قواعد الاعراب» ایدی. اساسا بر بیتکه صیغدیریلوب بترورلك بر کچکنه رساله‌نی عالمجان‌افندیه بیك‌اوزون شرح ایله قویروقلاندروب تمام بیش‌آی اوقوتدیلر!. آندن صوڭ، عربچه "عوامل"،فارسی «اوزون‌ترکیب» کبی‌کتابلر، سلسله‌سی باشلاندی. شاگرد، — اونودیلماسین، طقوز اون یاشلك تاتار بالاسی — بونلرنك جمله‌سین حفظ ایترگه مجبور ایدی. « اوزون ترکیب »، « ملا جامی » کبی نحو حکماسینك مفصل کتابلرندن طوبلانوب یازلمش، بر خیلی اختلافلی مسئله‌لرنی محتوی بولغانغه، هنوز عرب نحوینك قطعی قاعده‌لرن اوگرانه آلماغان بویاش بالالرنك ذهنلرن،

حکمیات نحویه اختلاف مذاهب نحویون ایله قاطشدروب چوالتوب بتره‌لر ایدی. لهذا شاگردلرشول قدرکوب عربی متنلر بیکلاب، آیلرچه صرف ونحو عربی اوستنه مباحثه قیلشسه‌لرده، دها طوغرسی، شولای مشغول بولغان ایچون، عربچه‌دن سعیلری نسبتنده فائده ایته آلمیلر ایدی.

طبعاً ذکی، استعدادلی، وباخصوص فکر تنقیدایه‌سی بولغان عالم‌جان حضرت، اوشبو صرف ونحو اوقوغان زمانلرندوق، عقل سلیمگه مغایر بولغان بو اصولسزلکلرنی کوروب، فکراً مؤاخذه قیلارغه طوتندی:

«١٨٦٦ دن باشلاب دورت سنه دوام ایتکان قواعد عربیه تحصیلم مدتنك، اول زماننك درس اصوللرنده بولغان بعض آغرلقلر میکا سیزیله باشلاغان ایدی. اوننچی یاشنده بولوب، فارسی تلینه اصلا ایالنمگان یاش بالاغه، بر یولی قاعده‌سز، اصولسز فارسی کتابی اوقوتمق، وآنك ضمننده اوزون ومشکل اعلال قاعده‌لری آکلاتمق واول قاعده‌لری فارسی تلی اوزره یادده طوتمق باش واتا تورغان ضررلی بر اصولسزلك بولغانون آکلی ایدم، هم بوندن رنجینه ایدم..»

«اگر خلفم، «بدان» و«شرح عبدالله»دن اهمیتلی مبحثلرنی ترکیگه ترجمه قیلوب، یازوب اوقوتماسه ایدی، بتونلای استفاده‌سز قالغان بولور ایدم. خلفم‌نك اوشبو ترجمه‌لری خیلی فائده‌لی ایدی؛ اما، ضرورمسئله‌لرنی بیك‌اوزایتوب، هم تشحیذ ذهن قصد خیریله، مسائل صرفیه‌آراسنه، کلام وحکمتکه متعلق بحثلرده قاتشدروب، آکلاونی چیتنلندره ایدی..»

«قواعد الاعراب وعوامل اوقوغان وقتمده درس آغرلغی کوبراك طیولا باشلادی: بیش اون سطرلق اوشبو قواعد رسالهچهسنی شرح انموذج قدر جسیم بر شرح ایله تمام حفظ ایتارگه مجبور قیلدیلر! بو اش منم غیرتمی قایتاردی، نشاطمی سوندردی. شول سونگان نشاط برلن عوامل اوقورغه کرشدم. عواملنڭ هر بر کلمهسینه یوز یاخود مڭ کلمهدین عبارت بولغان وفارسی لغتینچه جمع ایتلگان اوزون ترکیب دیو معروف مسائل نحویه واختلافات نحوییندیون حفظ ایتدریله ایدی. بر آیلق نهایت ایکی آیلق عوامل کتابنده یدی سیکز آی عمرم کیتدی».

«بو حال، حدذاتنده استاذمنڭ (رحمه الله) مگا خیر خواهلقندین تربیهمه شدت اعتناسندین آز زمانده کوب نرسه بلدروب هم هر نرسهنی اصلی وتحقیقی برله آڭلاتو آرزوسنده بولدقندین نشات قیلا ایدی. لکن بوچیتنلك اولزمانلر اوقودین خیلی کوڭلمنی قایتاردی. سوداگر بالاسینه بو قدر عذابلانوب اوقو نیگه حاجت؟ بر آز فقه واخلاق اوقوب کیبت خدمتینه کرشایم، دیو اویلانه باشلادم.»

بو فکر، بو اعتراض، حضرتنڭ ایسکی اصولدن جدی ایلك استنکافیدر. ابتدائیهده ایکان، خلفهسینڭ یازو اوگراتماوینه راضی اولماینچه، قاچروب بولسهده، یازو یازا باشلاغان ایدی؛ حاضر ایندی بالالرغه بو فائدهسز، لزومسز ایتلگان ایشکنچهگه قارشی تحمل قیلا آلماینچه، «اوقو دیگان نرسه بوقدر عذاب وجفادن عبارت بولسه، سوداگر بالاسینه نیگه کیراك؟» دیوب شدتله اعتراض قیلادر. حضرت، بو اعتراضنه رغما، باشقه سببلر تأثیری ایلان اوقومقن دوام ایتهچك؛ لکن فکر تنقید واستقلال طبع ایهسی نیقدر بای بالاسی، بو «مادام اوقو بو قدر عذاب، بزگه نیگه کیراك؟»

دیوب‌اوقونی طاشلاب جاهل قالدیلر ایکان؟ بای بالالرینك بوصورتله اوقومایتچه قالولرندین ملتمزگه کوبمی زیان تیدی ایکان؟ هم بونلرنك معنوی مسئوللری کیملر بولا ایکان؟ — بو سؤاللرنك جوابلرن معلم ومدرسلرمز بیرورگه مجبوردر...

عالم‌جان حضرت، قواعد عربیه تحصیلنده، اوزی کوب جفالنغان بولسه‌ده، بو جفالر، بر یاقدن ملتمز ایچون فائده بولوب توشدی: «فقیرگه اوشبو ایکی سنه‌لك صرف ونحو درسلری کتاب ودرس تنقیدی طوغروسنده بایتاق مؤثر وقوتلی منشأ بولدی..» مکتب ومدرسه‌لریمزده‌گی اصول تدریسنی اصلاح فکری‌که حضرتنك بتون حیاتنی‌اشغال ایده‌چکدر، منه شول عذابلردن طوغدی: صاحب ترجمه شرح ملالر، اوزون ترکیبلر حفظ قیلوب، بیك آروب، واطلوب، آچیغلانوب، «بونداین عذابلی اوقو نیگه حاجت؟» دیو اعتراض قیلغان زمانلرنده، اصلاحات فکری اویغانه باشلادی.

عالم‌جان افندی‌یه، «عوامل»دن صوڭ «انموذج» اوقتلدی. اول زمانلر بو عربی کتابنی تمام اوقوب چغوچی آز بولسه‌ده، مومی الیه بر یل قدر اوغراشوب ختم ایتدی. وبوندن، جدی فائده طابوب، عربی کتابلرنی اوز اوزینه آڭلامه‌یه باشلادی: «انموذج باشلاغاچ داود حاشیه‌سی برله ایکی آی مشقتلانسه‌مده صوڭندن بیك یخشی آڭلاب والذتلنوب اوقودم وهم شول اثناده اولگی یاڭلش فکرم آلماشدی: علم ودرسنك لذتی مشقتنه غالب کورله باشلادی؛ آتام توقتاتماسه اوقونی دوام ایتدرورگه عزم ایتدم. انموذج نی تمام ایتکانده یگانك عبارتلرنی آڭلای یازه ایدم.» بعده صرفسیله، «شرح ملا»، «عصام‌الدین» اوقوب، «کافیه»نی تماما حفظنه آلدی.

«قواعد عربیه» اوگره‌نیرگه، دورت یل قدر زمان صرف ایتدی.

ایندی، عـالم جان افندی اون اوچ یـاشلرینه ایرشـکان ایـدی.

پدرینك برتنبیهی اوزرینه کتاب جیمق هوسی اویانغانغه صاحب ترجمه آقچه اوچراغان صایون کتاب صاتوب آلا ایدی. اولزمانلر، قزانده منتظم کتابچی کیبتلری موجود اولمایوب، استانبولدن کتاب آلوب کیلوب، یوروتوب صاتوچیلرغنه بار ایدی. بویله کتاب آلمقده دخی عالم‌جان‌افندی‌یه نی خلفه‌سی، نیده آتـاسی یول کورستمادیلر. کوزینه کورینکان قولینه اوچراغان کتابلرنی آلا بیره ایدی. آلغان کتابلرنیده، کیچ یارطیلرینه قدر اوطروب، اشتها ایله اوقی واوقودقچه هوسی آرتا ایدی، شولای ایتوب، آلتی‌بارمق؛ «طبری»، «مرآت الـکائنات» کبی تاریخ کتابلری، بایتاق حکایه‌لر وبر ایکی‌استانبول باصمه‌سی جغرافیا رساله‌سی، اوقوب چقدی. بو سربست مطالعه، کنج شاگردنك معلوماتین، افق رؤیتین بایتاق کیکایته‌ایدی.

بو اثناده عالـم جان افندی خیلی شوخ ایدی، اویناشونی صوغشونی شاقتای یاراطه ایدی. کریـم حضرت مدرسه‌سینك، اولدن قالغان برسنتی‌ده، قیش بولغاچ، بوز طوتقان کول اوستنه توشوب اورس یاغندین کیلـگان اورس مالایلری ایله صوغشو ایدی. عالم جان افندی بوصوغشقه زور تلاك وهوسی ایله توشه وقارشی یاق مالایلرینی قاچرودن کوب لذت طابا ایدی..

صاحب ترجمه، بوندای مادی صوغشودن متلذذ بولغاندین آرتیق معنوی نزاعلردن، مباحثه ومناظره‌دن ذوق آلا ایدی، صرف ونحوگه توشکاچده، شاگردلر آراسنده نهایتسز مناظره‌لر باشلاغانغه، مومی الیه‌ده بونلرغه شدت ومهارت ایله اشتراك قیلوب، کوب زمانلر مناظرینه غالب چیقا ایدی؛ بوجهتله عالـم جان افندینك شول زمانوق مناظره‌ده اوستاق ایله امثالی آراسنده شهرتی چیقدی.

مدرسەدە قونوب اوقو، علمنڭ سیگو وینە خدمت ایتەفکری، اولز-مانلر بیك شایع بولغانغە، «بدان» باشلغان ییلی عالم جان افندی نیدە برقیش مدرسەدە قونیرغە قالدیردیلر. لکن، یاش شاگرد بوندن، علمچە هیچ برفائدە ایتە آلمادی، صحتچە خیلی زیان کوردی: مدرسەدە تونّی طاوش، اویون ایلە ساعت اون ایکیلرگە قدر یوقلاو ممکن بولمی، یوقلایەچق اولدقدە اورن طابلمی، تونّی قرانغی، بلچراق وصوغوقدە طیشقە چیغارغە کرك بولا ونهایت ایرتـە بلن ایرتوك، اللهنیچە درجە صوغوقدە بکیگە توشوب، قومغان طولدیروب طهارت آلیرغە مجبوریت کوریلە ایدی!.. صوڭ زمانلـردە عائلەسی، خیلی صاحب ثروت بولغان ایچون، اویندە اعتنالی تربیە کوریرگە عادتلنگان عالم جان افندیگە مدرسەنڭ کیچە حیاتی بردە اوخشامادی، وبر یلدن آرتیق، یاش چاغندە مدرسەدە قونمادی.

٤

قواعد عربیەنی، یعنی صرف ونحونی بتروب، منطق (ایساغوجی) اوقی باشلاغاچ، ایسکی اصول مدرسەلریمزدە اوچنچی بر دورهٔ تحصیلیە گە، بر نوع اعدادیە وعالیە تحصیلنە کرلەدر. عالمجان افندی، دورت یل قدر زمان صرف ونحو دورەسن بتروب، ۱۸۷۱ نچی یلدە «ایسا-غوجی» کە توشدی.

„ایساغوجی“ متنی، «ملا صادق حاشیەسی» «رسالهٔ دوانیە»، «شرح مواقف» کبی بر سوری شرح وحاشیەلر، ونهایتسز مناظرە ومجادلەلر ایـلە، بر قش مدتندە اوقولا ایدی. عالم جان افندیدە اوشبو اصول ایلە اوقودی؛ هم مناظرەغە بیك حریص وماهر ایدی؛

بیگراك چیت مدرسه شاکردلریله، قشقارلیلر ایله مناظره قیلشونی یاراطا ایدی.

عالمجان افندی، هنوز ایساغوجی دیباجه‌سنی ملاصادق‌ایله برگه اوقوب بترگان ایدی‌که خلفه‌سی مدرس صلاح‌الدین حضرت ایله برابر حج شریفه سفر قیلدی. آنڭ یرینه کمال افندی صاحب ترجمه‌گه خلفه‌لك ایتارگه طرشدی. کمال خلفه، نورعلی افندی درجه‌سنده دگلدی؛ حضرت، بو استاذینڭ علمنی شو ظریفانه سوزیله بیك ماطور ایتوب اجمال قیلادر: «مطالعه ایتکانمز کتابلرنڭ بعضلرن اول میکا، بعضلرن مین آڭا ایضاح قیلشه ایدك!..» وذاتا عالم جان افندی، ایندی استاذدن بردرجه استغنا حاصل ایتارلك بولغان ایدی: ملا صادقنی، استاذ معاونتی بولماقسزن اوز اوزینه مطالعه قیلا ایدی. بو جهتله رسمی درسلردن باشقه عربی کتابلر اوقومه‌یه‌ده باشلامشدی؛ ایساغوجی‌ده‌ایکان «الشقائق النعمانیه فی احوال علماالدولة العثمانیه» نی اوقرب چقدی؛ وبونکله تراجم احوال بالخاصه تراجم احوال علما اوقومه‌یه کنج شاکردده زور هوس اویاندی: بو معروف ذواتڭ نیچاك بودرجه‌گه‌ایرشکانلرینڭ‌اسبابنی اوگرتمك واوگرانگاندین صوڭ آنلرغه توسل ایلمك آرزوسی حاصل بولا باشلادی.. دیمك، افراد بشریه آراسنده، هرهانکی بر صورتله امتیاز کسب ایتوب، آت قالدیراچق کشیلرنڭ یاشلکلرنده طویا باشلاغانلری آرزوی تعالی عالم جان افندیده دخی طوغان ایدی.

„ایساغوجی“ دن صوڭ بر یل قدر „شمسیه“ وحواشیسنی، آندن آری „عقائد نسفی“، „سلم“ وقاضیسنی اوقودی. منطق، کلام وفلسفهٔ دینیه دیمك اولان بو درسلرینڭ تحصیلی ١٨٧٤ نچی یلغه قدر امتداد ایتدی. بو آرالق عالمجان افندی، سهولت ایله عربی اوقوب آڭلاغانغه، اوشبو درس کتابلرندن غیری عربی کتابلر اوقومقده کمال شوق ایله دوام قیلا ایدی.

عالمجان افندی «ملا جامی» دن بیرلی بالذات مدرس صلاح‌الدین حضرتنڭ درسنه اوطوره ایدی؛ مدرس جنابلری حجدن قایتقاندن بیرلی نامزاج بولغانغه درسکه کوب کره آلماسه‌ده، صاحب ترجمه، حضرتنڭ خانه‌سنده اقامت ایله خدمتنده ملازمت قیلغان صارتن استاذندن کوب استفاده قیلورغه موفق بولدی.

عالمجان افندینڭ حضرت خانه‌سنده اقامتنه، مشار الیه حج سفرنده ایکان واقع بر حادثه سبب اولدی: ۱۸۷۲ نچی یلده چقغان قانون بوینچه مدرسه‌گه روسچه لسانی معلمی کرتمك استه‌نوب بوندن خیلی طاوش کوتریلگان ایدی.

مأمورین هر واسطه‌دن فائده‌لنوب، مسلمانلرنڭ قوطن آلمقنی فائده‌لی ظن قیلغانغه واولزمان، مسلمانلرغه ظلم وشدتی ایله معروف اسقاراتین قزان غوبیرناتوری بولغانغه بو اهمیتسز واقعه اعظام ایتلوب، مدرسه‌گه پالیتسه-میستر، اسلیدۋیتل، آطلی قزاق وسائره توشوریلدی. مع ما فیه مأمورلرنڭ ارتکابده‌گی استعدادلرندن استفاده ایتلوب مسئله تیز باصدرلدی. اما، نورعلی خلفه ایله مدرسه قاضیسی حسن بن طاڭ آطارنی مدرسه‌دن چغارغه قوشدیلر؛ آنلر حضرت اوینه طاشندیلر؛ صاحب ترجمه‌ده خلفه‌سندن قالماینچه حضرت اوینه کوچدی.

عالمجان افندی، حضرت حجدن قایتقاچ اوینده قالوب، حضرتنڭ وفاتنه یعنی ۱۸۷۵ نچی یلغه قدر خدمتنده بولندی. حضرت قزانه عوذتندنبیرلی مدرسه‌گه هفته‌سنه بر قاتغنه کره آلا ایدی؛ عالمجان افندی حضرتله برابر درس طڭلامق ایچون مدرسه‌گه واروب، متباقی زماننی حضرتنڭ خانه‌سنده اوزدرا ایدی.

داملا صلاح‌الدین زماننڭ ایڭ مستعد وزکی علماسندین اولوب، بخاراده اکمال تحصیل قیلمش، بالخاصه حکمت وکلامده علم وفضل

قزانمش بر ذات ایدی؛ اوینده آلتی، یـدی یوز مجلددن عبارت قیمتلی بر کتبخانه‌سی بار ایدی. تلمیذی عالمجان افندیه کتبخانه‌سن اذن عام قیلدی؛ عالمجان افندی بو خزینه‌دن کوب استفاده ایتدی. بعض کیچه‌لر، نصف‌اللیلدن صوڭ ایکی اوچ ساعت قدر مطالعه وتتبع ایله شغللەنردی؛ کوب زمـانده، اسیر فراش استاذنڭ یانده تفسیر اوقور، استاذ ایسه شاگردینڭ عباره ومعاجه‌بولغان نقصانلرن اکمال ایدر ایدی. صلاح حضرت اماملغی حسبیله اوزینه طابشرلغان مسائل فقیه‌نڭده اکثرینی، حـل ایچون تلمیذینه حواله ایتوب، فقط مراقبه‌سی ایله‌گنه اکتفا قیلمقده ایدی.

عالمجان‌افندی ۱۸۷۱ نچی یلدن اعتبارا، بعض شاگردلرگه‌سبق‌ده اوگراتمکده ایدی. ۷٤و۷۵ نچی یللرده، بر خیلی شاگردی بولدی.

„سلم‌العلوم“ دن‌صوڭ، عالمجان‌افندی‌گه رسمی درس‌اوقوتوچی بولنمادی دیولسه جائزدر. واقعا صلاح‌الدین حضرت توضیح درسنه نادراً کیرکلدیسه‌ده، ۱۸۷۵ نچی یلده خستـه‌لغنڭ اشتداد ایتووی ایله بو درس باشندوق کیسلدی. کمال خلفه، اوقوتمغه تشبث ایتوب قاراسه‌ده، شاگردلرینی قناعتلندره آلمادی. بونڭچون «توضیح»، «تلویح» و«شرح تهذیب» کبی درسلرنی، عالمجان افندی وایبداشلری اوز آرا مذاکره ومکالمه صورتنده‌گنه مطـالعه وتدقیق قیلالر ایدی.

مدرسه‌لرده، حفظ صحت‌که اصلا اعتبار ودقت ایتلمگان ایچون متمادیا بر نیچه یل‌تحصیلك بولغان‌و باخصوص‌طرشوچان‌شاگردلرنڭ کوبسی‌چیرلیلر؛ عالمجان افندینڭده ۱۸۷٤ نچی یللرغه طوغری صحتی بوزولدی؛ طبیبلرنڭ توصیه‌سی بوینچه، قمز ایچر ایچون طرویسکی طرفنه کیتوین موافق طابدیلر. و۱۸۷٤ نچی یلنڭ یاز باشنده، صاحب ترجمه، حیاتنده برنچی دفعه اولمق اوزره اوزنچه بـر سیاحتکه

يوللاندی. اول زمانغه قدر، اوز آولن، بارودیه محلهسن
هم قزاننك مسلمان محلهلرن‌گنه كوروب بلگان ایدی. حتی،
زمانه عادتنچه، روس طرفلرینه چغوب یرو ادب واخلاق حسنه‌گه
بیك موافق كورلمگاندن روس محلهلرینك كوبسین بیلمی ایدی!
١٧ یاشلرینه كروب، حكمیات وفلسفه‌دن، علوم فقیه واخلاقیه‌دن
بر خیلی وقوعات تاریخیه‌دن وحتی بعض استانبول رساله‌لرین
قاراب بر آز معلومات جغرافیه‌دن خبردار بولغان بو یاش، مستعد،
معلومات ازلاوچی شاگرد، اوزینك شهرندن، جوارندن، كوز
آلدنده‌غی ایك بسیط، حقیقی وفعلی شیلردن خبرسز قالدرلغان‌ایدی!
بو تضاد غریب، بزم ایسكی اصول تعلیم وتربیه‌نك ایك
زور ایك اهمیتلی بر كیمچیلكینی ارائه ایته‌در، اوده: كوز
آلدنده‌غی ایك بسیط، ایك عادی، حقیقی وموجود شیلرنی
كورستوب بلدرماینچه، یاش بالانك، یاش ویومشاق دماغنی
آڭلانمی، كورنمی وبلنمی طورغان چیتن فلسفی وحكمی‌افكار ایله
طولدرمقدر.

٥

١٨٧٤نچی یلنك مای ابتداسنده عالم جان افندی طرویسكی
سفرینه یونالدی. عالم‌جان حضرتنك بو سفرحقنده‌غی خاطراتی
طڭلانسه، كورله درگه ذكا واستعدادی یوكسك درجه‌ده
بولغان صاحب ترجمه‌نك، اول زمانلر، اشیای محیطه‌كه دقت
ایتو ملكه‌سی بیك آرتیق متنبه بولماغان؛ بو ایسه تربیه وتعلیمده‌گی
حاضرگنه عرض ایتلگان نقایصنك نتیجه‌سیدر. عالم جان افندی
كتاب تتبع ومطالعه‌سنده آنلرنك محتویاتی حقنده مناظره ومباحثه‌ده،

هر کمچه مصدق اقتدار ومهارت ایاسی بواووینه رغماً خاطره‌لری آراسنده الك کورگانی پراخودنك، صو اوزرنده، سرعتله یوروب بارووینه، سبب حرکتنه، ماشینه‌سنه دقت ایتوب بونی تیکشرورگه، آڭلارغه طرشوی ایدل اوستنی طوطرغان پراخودو بارژالرنك کوبلگین کوروب، شوندن تجارتی واقتصادی اویلرغه توشووی. الخ برده کورنمیدر. خاطراتی کوبراك دینی واخلاقی وعلی العموم کتابیدر، یعنی اوقوغان کتابلرینه بایلانگاندر؛ یڭی مشاهده‌لری اوستنه طوغان دگلدر.

حالبوکه فنون جدیده‌نك، تربیهٔ حاضره‌نك ایڭ آرتق دقت ایتکانی شئ، شاگرده، اشیای محیطه‌سنی مشاهده ایله علم حاصل ایتمك، یعنی علمنی طوغریدن طوغری طبیعتدن آلا بلمك اقتداری‌نی وجودکه چغارمقدر: انسان، کتاب حقیقی اولان ـ طبیعت واشیانی اوقوب، آندن علمی کشف قیلمالی؛ یازوغه، سوزگه بیلانوب اسیر قالمامالی خلاصه هرکشینك غایه خیالی بالذات کاشف اولمق، انسانیتکه نافع بر فکر ویا شئ اختراع ایتمك اولمالیدر. بزنك مدرسه تحصیللری ایسه تمام بونك عکسنه‌در؛ فقط معتبر کمسه‌لرگه، سوزلرگه مستنداً، صرف تعلیل ایله، سوز وکتاب آراسنده چوالمقدن عبارتدر. یعنی اسقولاستیقه آطالا طورغان قاصر بر اصولدر.

عالمجان افندینك یولداشلری آتاسنك سودا وکیللری محمد شریف موسین ایله شاه‌احمد اسحاقف ایدی. اولزمانلر تاتار بایلری آراسنده، پراخودنك حتی ایکنچی موتعنده (کلاسینده) یوروچیلرده مسرف اعتبار ایتله ایدی: عالمجان افندی ورفقاسی اوچنچی موقعده اورنلاشدیلر.

حضرت، بوایلك پراخود سفرنده‌گی ایلك احتساساتینی شویله تعریف قیلادر: «اولزمانلرده بیله نچاراق، آقرین یورمکلك برله

معروف بیلسکی کیمەسینك اوچنچی موقعی مگا بتونلای حضورسز والدتسز دگل ایدی. کیمەده بولغان تورلی مسلمانلـر مگا حسن توجه کورستوب، سوزلریمه قولاق صالوب، کتاب سوزی، تاریخی قصەلر صوراغالیلر ایدی؛ بوحال بلکه منی مغرور ایتکاندین سفر یگل کورلگاندر.»

عالم جان افندینك، دینداشلـرینی ارشاد وتنبیه، غیر دینده بولغان کشیلرگەده دین اسلامنك شرافت وحقیقتین افهام آرزوسی، انسانلرغەایلك تماسندوق کورینه باشلایدر. بریاقدن، پراخوددەغی مسلمانلرغه کتاب سویلاب، فتوالر بیروب، آنلرنی تعلیم ایله مشغول وبو شغلندین ممنون بولغان حالده، ایکنچی یاقدن روسلرغه دخی اسلامنك علویتین کورسترگه طریشادر: «طهارت آلغانمده حجازدن کیلگان مسواکنی استعمالم برروس یکتینك نظرینی جلب ایتدی. یکیت مسواك استعمالی کمدن قالغان ونی فائده ویره مضموننده استفسار ایتوب، مین بلور بلماس روسچەم برله ایسکی زمانده هراشك سادەلك بولغان، معیشت اسبابنچه کوب اعتنا ایتمگانلر، آغیز وتیشلرنی پاکلاو ایچون پیغمبرلـر اوشبو اغاچی استعمال ایتکانلر امتلرینەده استعمـالنی قوشقانلر مـألنی برتقریب آکلاـ تدم.»ــدقت ایتیلەچك نقطه: عالم جان افندی، اون یدی یاشلرندوك، آزماز روسچه سویلشه آلا ایدی؛ لکن معالتأسف، بومعلوماتنی تورلی سببلردن ناشی، کوب آرتیق توسیعگه طریشمادی، طرشه آلمادی.

یولچیلرمز پراخودایله، بیرسکی(بوری)قلعەسنه قدر آندین صولك آت ایله طرویسکیغه عازم بولدیلر. عالمجان افندی، یولدایلك دفعەچیرمشلرنی کوردی؛ وبو مشاهده حسیات دینیه وملیەسیله، هم کتاب وقارتلردن بیلغان معلومات سائرەسی ایله قانیشوب، آنی اویلارغه سوق ایتدی:

«بیرسکیدن برایکی منزل صوڭنده برچیرمش قریه‌سنده آت آلماشدیرغان وقتمزده چیرمشلرنڭ حالی منی خیلی استغرابغه تشوردی: کیوملری بتون آق، تاتارلرچه آق کولمك، آق اشلپه کیه‌لر، تاتارچه سویلیلر؛ معیشتلری تاتارلرچه... بونلرنڭ بوحاللرین کورگاچ بعض بلوکلی قارتلریمزنڭ، چیرمشلر بلغار وقزان خانلقلری وقتلرنده بارده اسلام دیننی قبول ایتکان بولغانلر، لکن تعلیملرینه اعتنا ایدلمگان، دیننی اوگرانوب، اورناشدروب یتکوره آلماغانلر: روس استیلاسی‌صوڭنده حکومت ومیسیونیرلرنڭ تأثیری برله یکی اوگرانچیك دینلرنی یوغالتغانلر، دیگان سوزلرین خاطرلاب معقول کوردم..»

بوخاطره، عالم‌جان افندینڭ، اولزمانلر جغرافیا وتاریخدن اوقوغان کتابلری‌آراسنده عرق بشرڭ تقسیمات، مناسبات ومعیشتلری حقنده، علوم حاضره‌گه کوره یازیلمش کتابلرنڭ بولماغانلقین، هم‌کنج شاگردده حسیات دینیه وملیه‌نڭ بیك قوتلی ایکانلگین بلدیره‌در.

مدرسه‌لرده، حیات حقیقیه‌گه اهمیت بیریلمگانی حاضرگنه تفصیل قیلنغان‌ایدی؛ اوشبو سفرنده‌گی‌خطراتندن برفقره، عالم‌جان‌افندی ۱۷ یاشلك برسوداگر بالاسی بولغان حالده، امور اقتصادیه‌جه فکری نیقدرآز ایشلاتگانلگین اظهار ایتوب، مذکور مدعانی تقویه قیلادر: «استانسه‌لرغه یتکانده یولداشلریمنڭ آتلار اجرتنی سودالاشوب ارزان ایتماسه‌لر ایکنچی کشیگه کیتمکلری، اوچ آتقه چاقریمنه بیش تینگه راضی ایدرکه طریشولری مگا عجب طیولا ایدی. تجارت ایشینه برده قاتیشماغان کشیگه، قاتیغلق برله معامله‌نی کورمگان شاگردکه بوسارانلق رحمسزلك کبی. کوریله ایدی..»ـ بورادہ یه فقط اخلاقی وکتابی تأثیر آستنده قالوب حیاتله اصلانماسده بولماغان طبعا زیاده شفقتلی بردماغنڭ وجودی آنیق کورینه‌در. مع مافیه،

مع مافیه‌قزان تورکلارینه‌خاص‌سودا گرلك،عادتا‌رثی‌بوطبیعت، عالم‌جان حضرتده دخی تیز تجلی ایته: «محمد شریف اغاینك آقچه‌ده ومصارفده دقت ایتووی، باشده غریب کورنسه‌ده، اول مسئله‌نی بیك تیز آڭلادم: تجارت قصدینه کرگان کشی البته شولای بولمالی، آزدین کوبنی طوغدیریرغه طریشمالی ایکان؛ شونسز استفاده یولی آچولمای ایکان ...»

صاحب ترجمه طرویسکیده ایکی آی قدر طوردی. بودیار خلقنده‌گی قوناق سویوچیلك، تواضعیلق، علم ایه‌لرینه حرمت قیلوچیلق، یاش خادم‌العلمنی خوشلاندیردی. خصوصا آتاسنك دوستلری طرویسکیده خیلی کوب بولغانغه، وکندیسنك یاشنه نسبتله کوب آرتیق علم ورشد کورینگانگه، هر طرفدن حسن توجه والتفات طابدی. الیوم طرویسکیده آخوند حاجی احمد رحمانقولی حضرتلری وسائر امامل ایله مصاحبت ایتوب، اعتبارلی خلفه‌لرله مناظره‌لر دخی قیلیشدی.

اولوقتلر هند کتابلرینك یکی قزانغه کیله باشلاغان زمانلری ایدی. کوب اوقورغه یاراطوچان عالم جان افندی بوکتابلرنك اکثریسین اوقوغانغه‌مستحضرات‌ومعلوماتی‌ایله‌استعدادوفطانتلی‌یاشلرده‌گی‌طبیعی الوقوع حرص وغیرت، اوشبو مناظره‌لرده، بوقزان شاگردینی اکثر خلفه وبلکه امامل آراسنده مغبوط قیلا ایدی. مصاحب ومناظرلرینك کوبیسی، اهل انصافدن بولغان ایچون، عالم جان افندنی تقدیر وتحسین قیلوب قواندیره‌لر، امید وغیرتنی آرتدیره‌لر ایدی.

عالمجان افندی، اصل قیمز ایچار ایچون، شهردین اون-اون بیش چاقرم بیرده‌گی برقزاق آولنه چیغوب «اوتـاب» آطلی بر قارت قزاق چادرینه مسافر بولدی. وشول آولك قزاقلرنك احوال ومعیشتلریله

برخیلی طانشدی؛ بوراده دخی عالم‌جان افندینك ایك اوّل نظرینی خلقنك امور دینیه‌لری جلب ایته‌در: «قزاقلرنك نماز اوقوماغانلریك، نمازنی معتقد بولوب، اوقوماغانلقلری ایچون اوزلــرنی گناهلی بیله‌لــر ایدی. قزاق قارتلــرینی چادرمه یغوب جماعت برله نماز اوقوشدیرغالی ایدك. حتی قارت «اوتاب»:

«ــ های بای! مولدا اگر سنن مونان برمولدانی سریعت طلاسدیر سام وطـکداسم ایدی.. دیو دینی مناظره طیکلارغه هوسی بارلیقن‌ده آکلاته ایدی.»

شولوق قارت قازاق، یاش تاتار ملاسین «سیغان مولدا مولدا ضلال‌کتابنی‌ایشتدره‌یم»دیو آلوب باروب، ملی موسیقه‌لرین، طنبوره چیرتونیده طـکلاتدی.

عالم‌جان افنــدی، قمز ایچوب یاتقــانده دخی اوقودن فارغ بولمادی؛ شونك ایچون، باشقه قمزچیلر قدر استفاده ایته آلمادی. علم هوسی، ذهننی قاپلاغان ایدی؛ بو اثناده خطرنك قالان وقایعدن برسی‌ده، آتاسیله شرف‌الدین حضرت نامنــده‌گی بــر طرویسکی امامنك قمزنك حلال بولوب بولماوی حقنده‌گی مناظره‌لریدر. آتاسی علمادن اولمادیغی حالده مذکور امامنی فقط عقل طبیعیسی ایله الزام قیلغاندین، علم ایله، مناظره‌ده غلبــه ایله افتخارنی یاراطوچان عالم‌جان افندی‌نك بونارغه بیك کیفی کیلـگان ایدی. صاحب ترجمه قمزدن آرتق استفاده ایته آلماسه‌ده صحتی ضررسز برحالـگه کیلوب، مکاریه وقتنده‌رق، آتاسی ایله برابر قزانغه عودت ایتدی.

عالم‌جان افندی بوسیاحتی اثناسنك اواچه فقط مدرسه تره‌زه‌سی یاکه جانسز ‌کتابلر آرقلی‌غنه کورگانی حیات‌نك ایچنــده یشاب، کشیلر، یکی شیلر، یکی وتعه‌لر کورگانگه افقی کیکیایوب، بایتاق فائده ایتـکان بولسه کرك. عودتی زماننك‌گی خاطره‌لری، بارووینه

قاراغانده حیاتدن آلنغانیراقغه اوخشیدر: «اورال طاولری آراسنده یستودین صوڭ بر استانسه‌ده آت باشچیمز اولوب‌اون ایکی اون اوچ یشار بالا اوتورغان ایدی. ایکی آطنی ضبط ایتوب قرانغی تونده یخشی آلوب بارماقینـه شبهه‌لندم. استفسارغه قارشی بالانڭ попробуйте دیگـان یوره‌کلی سوزی میڭا تأثیر ایتـدی، فی الواقع یخشی یورتدیڭ! اش کوچ وقت برله‌گنه دگل یورك وشجاعت برله‌ده ایدکنی یخشی آڭلادم...»

٦

عالمجان افندینڭ قمزدین عودتندن صوڭ، استاذی صلاح‌الدین حضرت کوب عمر ایتـه آلمادی. ۱۸۷۵ نچی یلنڭ مای آینـده (ربیع‌اوّل ۱۲۹۲) ۵۳،۵٤ یاشلرنـده بولغان حـالده سل الرئه‌دن وفات ایتـدی. (رحمة الله علیه رحمة واسعة!) آنڭ یرینه، منگردن کیتروب داملا تاج‌الدین نام ذاتنی ایکنچی محله‌گه امام ومدرس نصب ایلدیلر.

صلاح‌الدین حضرت، صوڭ زمانلرنده شاگردینه: «ایندی‌بوراده کوب فائده ایته آلمازسڭ، بخارغه کیت.. آنـده دخی اوچ دورت سنه اقامتڭ کافی؛ آرتق اجتهاد ایتوب واتلمغه لزوم یوق. برکتلی یرده ئلوغ استاذلرغه یولقسه‌ڭ، اصول تدریس وتعلیملرینی کوروب قایتسه‌ڭ بس...» مضموننده تلطیف وتشویق یوللو نصیحتلرده بولغانلقدین، حضرتنڭ وفـاتنی متعاقب عالمجان افنـدی بخارا سفرینه چیقدی؛ انسی عزیزجان افندی دخی رفاقتنده بـولدیغی حالده، ۱۸۷۵ نچی یلینڭ سینتابرنده قزاندن عزیمت ایتدیلر.

عالمجان افنـدی قزانده‌گی تحصیلندن اقران وامثـالنه نسبتله آرتق فائقلنگان ایدی: هر تورلی ترکی وعربی کتابلری اوقوب آڭلی ایدی؛ معروف معقولات فنلرنده معلوماتی بیك كوب بولماـ سه‌ده، عربچه تفسیر وحدیث کتابلرینڭ چیتنلرینی‌ده سهولتله مطالعه وفهم قیلا ایدی. وقایع تاریخیه، کتب جغرافیه ومعلومات ریاضیه‌دن دخی فی‌الجمله آگاه ایدی. خصوصاً مناظره ومدافعه‌ده اقتداری مسلم ایدی. فی‌الواقع، اون اوچ یللق اوقودن منتظم ومکمل مـدارسده، عالمجان افندی کبی ذکی ومستعد طلبه ایچون دها زیاده معلومات استحصالی ممکن اولسه‌ده، اول زمانده‌گی اصول تدریسه نظراً بو علمده كوب اعتبار قیلنه ایدی. یوقاریده‌گی بعض ایضا حاتدن‌ده آڭلاشلدیغی اوزره، عالمجان افندیده فکر تنقید وتجدید قوتلی‌ایدی؛قزان‌ده‌تحصیلی زماندوق، موجوداصول‌تدریسنڭ نقایصینی كوروب اصلاحنی اویلامغه باشلامش ایدی: «کتب تواریخ وتراجم احوال بـایتاق اوقومدین درس پروغراملـری توغرسنده خیلی اویلانه‌باشلاغان‌ایدم. «شرح مواقف» و «شرح مقاصد» کبی‌یخشی‌فن کتابلری، هدایه وفتح القدیر وصحیح بخاری وبیضاوی کبی الوغ دین کتابلری تمام تمام اوقولورغه تیوش کوره ایدم. رسمی درسلرنی، ورسمی تفتیش وتحقیقلری‌آزسونه ایدم. بعض حواشی طوغریلرنده گی تنقیدم یاشلك برله ادبسزلك دائره‌سینه کیچکان بولماسه یخشی ایدی.. مدرسه‌ده امثالم برله بولغان مصاحبتلریمده اکثر یا درس اصولی، علم آرتدرو بابلری سویلشیله ایدی. صوڭغی یللرمده شـاه ولی‌الله الدهلوی کبی محقق محدثلرنڭ اجمالا ترجمهٔ حاللرین وبعضـ لرینڭ کتابلرین مطالعه ایتمـکله مشرف بولغانلغمدن فنون متعارفه اوستینه‌بلاغت،ریاضیات والهیات‌فنلرینه‌رغبتم آرتقانی‌کبی، قرآن‌وحدیث بوینچه، وشیخ ابن الهمام مسلـکنچه دین طانوغه قزغاباشلاغان ایدم.»

«علم کلامگه حوض ایتوگه کوره صرف علوم فلسفیه برله اشتغالی دین واعتقاد نظرندن آرتق وخوفسزراك طابا ایدم: کلام برله زیاده اشتغال عقیده‌گه تشویش ویردکینه قانع اوله‌رق، سلف صالحون نك کلام برله اشتغالدن منع ایتدکلرینی بیك معقول کوره ایدم... ولهذا ابو نصر القورصاوی وشیخ مرجانی نك (رحمهماالله) تمسك بالکتاب والسنه خصوصنده‌گی بابلرینی یاراطقانم یاکه آکلاغانم کبی کلام بابنده‌گی تحقیقلرینی‌ده بیك استحسان قیله ایدم.»

عالمجان حضرتنك، بخارایه کیتودن اوّلده‌گی افکارینه متعلق اوشبو برنیچه سطر، مشار الیهك حیات وفعالیت مستقبله‌سنی، آچق کورساتکان ایچون، ترجمهٔ حالنچه غایت اهمیتلیدر: عالمجان حضرتنك اصول تدریسکه متعلق مسلکنك اصلاحات وتجدیداتنك بر قسمی، خصوصا تدریسات دینیه‌یه عائد قسمی بو سطرلرده مندمجدر.

حاضرده، „اصول جدید“ نام عمومیسی آستنده یوروتله طورغان اصلاحات تدریسیه، چنلقده بر نیچه نوعگه آیریلادر: مثلا اسماعیل بك غاسپرینسکی نك صرف تدریسات ابتدائیه‌گه متعلق اصول جدیدی ایله عالمجان حضرتنك تدریسات دینیه‌ده تصور وتطبیق ایتکان «اصول جدید» ی، اساسچه، فکرچه، غایه‌چه بر دگلدر. عالمجان حضرتنك تدریسات دینیه‌ده‌گی اصلاحاتنی، اون آلتنچی عصر میلادیده ظهور ایتگان «اصلاحات» حرکت عمومیه‌سنه تشبیه ایتمك ممکندر.

عالمجان حضرتنك تدریسات دینیه‌ده‌گی تجدیداتی مدارس اسلامیه‌ده اوقوله‌طورغان منطق، کلام، یعنی اسخالاستیق فلسفهٔ دینیهٔ قدیمیه‌سنه قارشی اعتراض ایتمك، „کلام برله زیاده اشتغال عقیده‌گه تشویش ویردکندن، سلف صالحون نك کلام برله اشتغالدن منع ایتدکلرن بیك معقول“ کورمك، «قرآن وحدیث بوینچه» دیـن طانیتدیرمه‌یی اوّلا طابمقدر. خلاصه، «اصول جدید» حرکت عمومیه-

سنك بوشقینه منطق، كلام وحكمت كبی علوم عقلیه ایله كوب اشتغال‌ـ
دن عبارت بخـارا وآندن مقتبس قشقار مچكره قزان مدرسه‌لری
اصوللرینه قارشی بر نوع دینی عكس الحركات دیمك بیله ممكندر...
واقعا، علوم عقلیه ایله، حتی اسخولاستیك علوم عقلیه‌سی ایله كوب
شغللنمك، افكار وعقاید دینیه‌گه خیلی تزلزل بیره‌چكی، ظاهرا متشرع
كورنسه‌ده، حقیقتده ریبی بولغان كمسه‌لر آرتدره‌چاغی طبیعیدر.
ذاتا غربده‌گی „اصلاحات“ حركتی دخی بونداین بر حالگه عكس
الحركات اولمق اوزره طوغان ایـدی. بو جهتله عالم جان حضرتكه
منسوب بو اصلاحاتنی تقویه وتأكید دیندن غیری بر صورتله تلقی
یا قطعیا آڭلاماودن یاكه قصدا طرفـكیرلك قیلمقدن نشأت ایته‌در.

عالم‌جان افندینڭ، كنجلك دوره‌سنده‌گی احوال روحیه‌سی دخی
اولزمانده تصور ایتكان اصلاحاتنڭ نی یولده بولاچاغن بایتاق كور‌ـ
ساته آلادر: «علمنڭ عاقبتسز، فـائده‌سز بولماقندین بیك قورقا
ایدم. امام غزالینڭ، عملـگه مقارن بولماغان علم معتبر دگل، شرعا
وعقلا ممدوح دگل مضمونـنده‌گی سوزین دائم خاطرلی ایدم. وعلمم
بونداین بولماسه‌ایكان دیو استعاذه قیلا ایدم. یخشی ظن قیلغان آدملر‌ـ
دین دعا استاوم اكثر اوشبو بـاب اچون بولا ایدی..»

عالم‌جان حضرتده شول كنجلك زمانه‌سندن اعتبارا، علمگه حصر
نفس ایتكان كمسه‌لرنڭ اكثرسنده كوریلگان خاصه‌لر مشهود بولا باشلا‌ـ
غان ایدی: لباس وتجملاتقه اهمیت بیرمایچه بیك ساده كینونی یا‌ـ
راطا، آقچه‌سی بولسه، دائم كتابغه صرف قیـلا ایدی. بالاسینـڭ
قولنده آقچه بولندیرودن پر هیز لیراك بولغان محمدجان افندی‌ده،
بیك كركسنـگان كتابلرین آلور ایچون عالم جان افندی‌گه آقچه
بیروده اكثر توقف قیلماغانلقدین بخاراغه كیدنچه قـدر صاحب

ترجمه‌نڭ برخیلی کتابی یغیلغان ایدی. ملا جامی اوقوغان زماننك استاذی نورعلی خلفه، کندسینه برکافیه کتابی هدیه قیلوب شونی حفظ ایترگه قوشقانلقدین استاذسز آنڭ تمامنی حفظ ایله‌یوب، اوبی ایله مدرسه آراسنده شنول محفوظ کافیه‌نی تکرار ایتوب یورر ایدی. بر یری خاطرینه کیلماسه توقف ایتوب اویلانیر، ایزلانیر وبوصورتله اقرانینڭ تعجب ودقتین جلب قیلر ایدی..

عالم‌جان افندینك دقت وتفکر خاصه‌سی صوڭ زمانلرده کوب آرتقان ایدی: اعضاسنڭ ارادەسنه تابعیتنی مشاهده قیلوب، تشریح وفیزیولوجیادن خبرسز بولغانغه بیك عجبلنه ایدی. ایبداشلری ایسه، مومی الیهنك بوتعجبنه استغراب قیلوب «مسکین، دیوانه بولا باشلاغان، اعضاسنڭ حرکتلنوینه عجبلنه» دیه‌لر ایدی!

٧

عالم‌جان افندی ورفقاسی بخار سفرینه قزاندن چاللیغه قدر پراخود ایله کیتوب آندن آری بوگلمه آرقلی، اورنبورغه عربه‌ده باردیلر. اورنبورغه کیلدکلری زمان رمضان‌اچی ایدی. اورنبورغ بایلری یاش ملا ایله برادری عزیزجان افندینی افطار مجلسلرینه کوب یورتدیلر اورنبورغده ایکن عالم‌جان‌افندی، قارت حضرتلردن واسکی مدرسلردن بولغان داملا حسام‌الدین ایله‌ده اوچراشدی؛ داملا جنابلری بر بای اوغلینڭ چندن علم یولنده بولوینه‌اکمال علم اچون بخار سفرین اختیار قیلوینه عجبلنگانگه صاحب ترجمه‌نی امتحان قیلوب قارادی:

—بر شینڭ عینی زمانده ایکی مکانده اولماسی جائزمی؟ اگر بونی تجویز ایتسه‌ڭ، سینی بخشی اوتوتدیرغان آتاگه رحمت!...

—آتامەرحمتگزنی، بوندای محالکەتعلیق ایتمەسگز ایدی، تقصیر...

—کرامت، خارق العادات؟...

—بلی تقصیر، اونلر خارق العادات.

قارت حضرت بو معقول جوابدن تمام خوشنود قالماغان بولسه کرك. بزچه بو مکالمەده شایان اهمیت نقطه، داملا حسام‌الدین خوشنود قالوب قالماوی دکل، بلکه عالمجان حضرتنك، اول زمانلر، بو کبی مسائلدەکی نقطۀ نظریدر.

اورنبورغدن، اورسکی، قزالی، آق مسجد آشالی، ینه عربه ایله رمضاننك صوڭ کونلرنده طاشکنده مواصت ایتدیلر.

عالمجان افندی، اسیای وسطیغه قزاندن زور محبت باغلاب بارغانغه، یکی مناظر، یکی حیات آنارغه بیك کورکام، بیك سیوملی، بیك یخشی کورندی: طاشکندنڭ طار، کولا گەلی اوراملری، زور تەرەزەسز یورطلری، اوراملرده، یورط اچلرنده شاریلداب آغوب طورغان صولر، شهر اطرفندەکی آغاچلقلر، صارتلرنڭ یاقتی قویاشده بیك یالتری طورغان صاریلی یشللی یفك چپانلری، حیاتدەکی سادەلك خلقدەگی مسافر پرورلك... خلاصه شرقغه مخصوص بولغان بوتون بو مادی ومعنوی صاحب‌احوال ترجمەنی مفتون‌ایتدی. تیز اوك اوزیده برادریده قزان کیوملرینی طاشلاب صارتچه کیوندیلر.

عالم جان افندی طاشکندده اون کون قدر اقامت وعلما ومشایخدن برقاچ ذات ایله مصاحبت ایتدی. عید فطر نمازینیده بوشهرده ادا قیلدی.

اول زمانلر، طاشکندده‌اهل علم وتصوفدن شیخ‌احمد القرەطاشی آطلی برمعروف ذات وار ایدی. مشار الیه بعض مصنفلری تنقید ومؤاخذه ایتوب، علمای ظاهرەنڭ بعضلرینه دیل تیدرگان‌ایچون هم

مریدلرنده جذبه ودیوانه‌لق کوب کورنگان‌ایچون بعض علما واکثر عوام طرفندن، ضلالت وبدعت‌اهلی ظن قیلنه‌ایدی؛ تعلیماتیله خلقنی طریق حقدن یازدره، مجلسنه داخل بولغان کشینی اوزینه تابع قیلا، دیلر ایدی. عوامنڭ‌برقسمی، شیخ قاره طاشی‌نی، قورقه قورقه خورلی برقسمی ایسه اولیای کرامدن صانایه‌رق بیك آرتق تابعیت وحرمت کورساته ایدی. بخارا علمای رسمیه‌سی مشار الیهنڭ افکارنده مخالف شرع سوزلر طابمق دعواسیله قتلنه حکم ایتکانلر ایدی! اما طاشکند روس اداره‌سنده بولغانغه، غوبیرناطور «بوندایین سببللر ایله‌ گنه‌کشی اوترلمی..» دیوب شیخ‌نی قوتقارغان ایدی.

عالم جان افندی، طاشکندده شیخ احمد القاره طاشینڭ وقـایع ومناقبنی کوب ایشتدی؛ ذاتااعتراض، تنقید وتجدید فکرلی بولغانغه آنکله کورشه‌سی بیك کیلدی.. لکن بلش طانشلری، «شیخ‌احمدنی کورگاچده کشی آنارغه ایاره، تابع بولا..» دیو یاش عالمنی قور-قتقانلری ایچون آرزوسنی فعلیتکه چغاره آلمادی.

عالم‌جان‌افندینڭ‌طاشکندده‌بولندیغی زمان، روسیه‌ایمپیراطورلغنڭ خوقند خانلغی ایله صوغش ایتوب ماطاشقانی وقتلر ایدی. طاشکند صارتلری خوقندنڭ روسیه‌یه غالب کیلاچکینی تخیل قیلالر ایدی! حتی شهرده اگر روسیه یکلسه، یرلی خلق بتون روسیه‌لیلری روسلغنه، نوغایلغنه قارامایچه اولتروب بتره‌چك دیگان بر شایعه طارالغان ایدی. شونڭ ایچون، قزان طرفلرندن کیتکان سوداگر وباشقه کشیلر خیلی قورقوب طورالر ایدی.

طاشکنددن، جزاح وسمرقندآشا کنه قورغانغه کیلدیلر. بو-راسی بخار خانلغی ایله روسیه ایمپیراطورلغینڭ حدودی اوزرنده‌در. کته قورغانغه قدر، روس عربه‌سیله، پارویاترویقه ایله یورلسه‌ده بوندن‌آری مملکت‌اصولنچه حرکت‌ایتلمك کیراك بولاایدی: یولچی-

لریمز بوگلمه‌ده آلغانلری کیمه‌لی عربه‌نی صاتدیلر. خوقندی عربه آطالا تورغان، عربه یاللاب یوللرنده دوام ایتدیلر.

کته قورغاندین صوك بتونله‌ی یکی بردنیاغه کرگانلر ایدی. عربه‌لری، ایکی بیك زور ته‌گه‌رمچکه - حضرتنك اوز تعبیرنچه - پراخود ته‌گه‌رمچی کبی - منمرلگان اوزون، زور کیمه شیکللی بر نسته ایدی. اوستی تب تیگز بولغانغه یولچیلر پالاسلرینی کورپه‌لرینی یابوب، گاه تزلانوب اوطورارق، گاه یاته‌رق بارالر ایدی. عربه‌نك اوستینه قویاش ویاغموردن محافظة برسپر یاصالغان ایدی. عربه‌چی اوزی آطقه آطلانوب عربه‌نی طارتدرته ایدی.

یول، کته قورغاندن بخارغه قدر ایکی یاغی طوت آغاچلری ایله، تورلی باغ وباغچه‌لر ایله آقار صولر ایله احاطه ایدلمش یومشاق قوملق ایدی. هوا یلی ولطیف ایدی. عربه اوشبو ماطور یولدن بیك آشقماینچه، سیکره سیکره بارا ایدی. آراده بر، آللرینه آت آطلانغان، یاخود ایشاککه منگان زورآق چالمالی، صاری چپانلی صارت کیلوب چغا، سلام بیروب اوزوب کیته ایدی. آتلری آرغاچ برمنزلگه توشوب پلاو پشروب، چای قایناتوب جال ایته‌لر ایدی.. مسافرلر بویولنی غایت ذوق ونشائه ایله اوزدردیلر.. آنچق چول ملك آطلی برقوری ویمسزییرده أمیرنك « زکاتچیلری » بر آز اچلرینی پوشوردی: آت آتلانغان، قلچلی ایکی توره آللرینه چغوب - زکات! دیوب قچقردیلر.. ایندی اسلام مملکتنده بولغانغه هر اشنی شریعت بوینچه قارالا دیوب حسن ظن‌ده بولغان عالم جان‌افندی همان فقه مناظره‌سنه کرشدی: - بزشاکرد، تجار دگل، بزدن زکات چقمی.. فلان دیوب قاراساده، بوکبی نظریاتدن‌شبهه‌سز بیخبر بولغان بخار چیناونیگی: - بز آنی مونی بلمیمز؛ بزگه امیر قوشقان تیز زکانگزنی چغارگز!.. دیگاچ، جبراً آلولرینه محل قالدرماز

ایچون تیز آقچه‌لرین چغاروب قرقده برین تسلیم ایتدیلر.

نهایت، کته قورغاندن چغولرینه اوچنچی کونی آخشام وقتنده بخاراغه واصل بولوب «نوغای سرای» ینه توشدیلر.

۸

بخاراغه یتشولرینك ایکنچی کونوك ، استاذلری صلاح الدین حضرتنك قرنداشی داملا حسن حضرت ایله کورشوب، مدرسه‌لرده حجره ازلرگه طوتندیلر.

بخارانك مدرسه‌لری برنوع پانسیوناتلر دیمکدر. طلبه مدرسه‌لرده فقط بیتوتت قیلادر. مدرسلر اویلرنده، مسجدلرده ومدرسه‌لرنك درسخانه‌لرنده تدریس ایتسه‌لرده، طلبه برمدرسنك درسنه اوطوره آلیر ایچون، آنك مدرسه‌سنده بولنمق ایله مقید دگلدر. دیمك بوتون بخارای شریف برمدرسهٔ عالیه‌در، براونیڤ‌ـیرستیتدر؛ بخار علماسینك جمیعسی شول مدرسهٔ عالیه‌نك مدرسلریدر. مدرسه دینلگان بنالر ایسه طالب علمنك اقامتنه مخصوص حجره‌لر ایله، شول عمومی بخار مدرسه‌سنك بعض درسخانه‌لری دیمکدر.

طلبه، مدرسه‌ده‌گی حجره‌سنی اجاره‌گه‌گنه آلماینچه بوتونله‌ی صاتوب آلورغه مجبوردر. واکثر زمانده، طلبه بیك کوب بولغانغه حجره طابمق مشکلدر.

عالم جان افندی وبرادری داملا حسن ایله برابر برنیچه کون حجره‌ایزلگاندین صوك نهایت «میرعرب» مدرسه‌سنك قابقا اوستنده‌گی برحجره‌سنی ٤٠٠صوملرغه صاتوب آلدیلر.

تورکستان فاتحی امیر قتیبه طرفندن صالنغان بخارنك ایك

اسکی‌اسلام معبدی قارشوسنده‌گی اوشبو مدرسه‌گه اصل بانیسی عرب بولغانغه «میرعرب» آطالمقده‌در. «میرعرب» مدرسه‌سی بخار دارالتعلیماتلری‌آراسنده شرافت وبرکت ایله معروف اولوب، بزم قزان طرفلری مشاهیرعلماسندن داملااسماعیل وشیخ مرجانی حضراتی بخارده بولدقلری زمان اوشبو مدرسه‌ده اقامت ایتمشلردر.

عالم‌جان افندی، بخارغه مواصلتندن بررر آطنه اوزغاچده درسکه یوریرگه باشلادی؛ صلاح‌الدین حضرت، مراجعت ایدیله‌چك مدرسلرنی توصیه قیلغانلقدن، استاذ طاپمقده مشکللك یوق ایدی.

صاحب ترجمه‌نك بخارده‌گی استاذلری صلاح‌الدین حضرتنك قرنداشی داملاحسن صلواة‌خان. تورسون‌جان مدرسه‌سی مدر-سلرندن داملا رئیس عبدالشکور ، آخوند داملا اختیارخان اعلم، داملا عیسی مخدوم وساعتساز داملامیرشریف نام ذاتلردر.

داملاعبدالشکوردن «ملا جلال»، صوڭره‌اختیارخان حضرتلرندن اصول‌فقه‌ملاجلال وادبیات‌عربیه، ملامیرشریفدن‌ریاضیه‌اوقیه‌رق درسکه باشلادی. داملا عبدالشکور برقش اوزغاندین صوڭ رتبهٔ ریا-ستدن معزول بولغانغه درس اوقتوحقوقنی یوغالتدی؛ بوجهتله عالم‌جان افندی ملا جلالنی‌ده داملا اختیارخان ایله دوام ایتدی.

عالم‌جان افندینك بخارده کورگان رسمی وخصوصی درسلری شونلردر: علوم شرعیه وحکمیه‌دن، ملا جلال، توضیح، حکمة‌العین، تفسیر بضاوی، فرائض سجاوندی، ادبیات عربیه‌دن مقدمهٔ جزریه (فن تجویددن)، علم معانی وبیان؛ علوم ریاضیه‌دن، حساب جبر ومقابله مساحه (خلاصه الحساب ــ ملاعصمة‌الله شرحی ایله)، علم عقد انامل، هندسه (اوکلیدس) هیئات ونجوم (شرح چغمینی، زیج الغ بیك، زیج جدید محمدشاهی)؛ نهایت علوم طبیعیه‌دن بر آز طب (قانونچه چغمینی).

عالم‌جان افندینڭ بخارای شریفکه زور محبت باغلاب کیتکانی اولچه‌ده یازیلغان ایدی. آنــده عمر ایتکان مدنچه‌ده بو محبت کیمیمادی؛ دین، اخلاق وتعلیم جهتلرندن بخارده کوب کیمچیلـکلر کوروب، آنلرنی تنقید ومواخذه ایتسه‌ده، اسیای وســطا اقلیمنڭ شعر ولطافتی، اهالینڭ استعداد وفطانتی، معیشتده‌گی ساده‌لك، علم واهل علمگه ایدیــلان تعظیم وحرمت، حاضرگه قدر، مشار الیهه بخارنی سویدرته‌در: «بخاراده یدی قش قدر اقامتم اثناسی دنیاده ایڭ لذتلی معیشتم ایڭ راحت حیاتم ایــدی: بخارا خلقینڭ خصوصا شاکردلرینڭ ساده روشده معیشتلری، آداب‌انسانیه برله تأدبلری، بتون خلق اچنده (عوام وسپاهی واغنیا) عـلم واهــل علمنڭ ایڭ قدرلی کورنووی مینی بیك خوشلاندره، درس ومطالعه بابنــده نشاطمی آرتدرا ایدی».

حضرت بخاراده نیچك درس اوقوغاننی، نیچك عمر اوزدرغاننی نقل ایتــکانده هر سوزندن، علــم یولینه مصروف بوحیاتنڭ شعر ولذائذی آڭلانادر: «یاش شاکردلر کیچنڭ صالقن هواسنده مدرسه صحننه جغوب، چپانلرینه تورلوب درسلرینی تکراردن بوشانه‌چقلری زمانلرده، (ساعت ۹ تیره‌لری) مین یوقلرغه یاتاایدم. سحر وقتنده (ساعت اوچ صولری) قالقوب قومغان شکلنده‌گی کچك صاماوارمنی قایناتوب، چایمنی حاضرله‌ب همان مطالعه‌یه کروشه ایدم. طاڭ آتقانچی یانمــده‌غی برادریمنڭ برر درسنی طـڭلاب استاذ کبیرم سید اختیارخان حضرتلرینڭ خانه‌سینه یونه‌له ایـدم. درس شریکلرم کیلـگانچی، ایشك توبنده، حضرت استاذنڭ کوز یاشلی قرآن تلاوتنی ومناجاتنی طـڭلاب اولتورر ایدم.. نه قدر لذتلی ساعتلرم!»

هرکون صباح نمازندن‌اول‌اختیارخان حضرتلری توضیح، تفسیر

اوقوته ایدی. عالم‌جان‌افندی ایکی سنه بلاغت وملا جلال، اوچ سنه قدر توضیح وقالان بر سنه‌ده تفسیر بیضاوی‌اوقودی. «استاذ حضورنده عباره اوقومق شرفی» صاحب ترجمه‌یه نصیب اولمشدی. درس تمامنده جماعتله صباح نمازی قیلنوردی. عالم‌جـان افندی شرکاسی آراسنده ایڭ یاش بولسه‌ده، استاذ حضرتلری مشار الیهی امـامته تعیین ایتمشدی. نماز تمامنــده طلبه مدرسه‌لرینه قایتالار ایدی. عالم‌جان افندیده حجره‌سنه عودت ایـدوب ، یـکیلـگنه آشاغاندین صوڭ (بوایرته آشی، اچینه ایکمك توراغان شیر چایندن عبارت بولا ایدی) قرنداشلرینه بردرس کورساتوب ریاضیه‌اوقورغه کیته ایدی.

اوکله‌دن بر ساعت مقدم، غالبا صوڭ ینه سیداختیارخـان حضرتلرندن ایکنچی درس آلنه ایدی...

بو ایکنچی درسنی متعاقب. ساعت اوچ تیره‌لرنده یمك ییلوب، بعده ایکندی نمازی اوقیله وآندن صوڭ کسب هوا ایچون یوررگه چغیلا ایدی.

تنفس عقبنده اخشام نمازی قیلنوب ساعت طوغزغه‌چه مطالعه برله شغللنگندین صوڭ یاطیله ایدی.

٩

عالم‌جان افنـدی بخاراده اوشبو روشچه غایت منتظم عمر اوتکاروب، برده وقتین یوقغه یوغالتمادی. وذاتـا بخارده درس ایله مشغول مدرس وطلبه‌نڭ حیاتی منتظم اولوب، مشغولیت زماننك، بر برسینه قوناقغه یوروشو، فائــده‌سز مصاحبت ومکالمه‌لرله وقت

اوتورو یوقدر؛ انچق هفته‌ده بر دفعه معین زمانده طلبه ییغلوب اویون کولکی ایله کوکل آچوب آرغان دماغکه جال ایتدرمك عادتلری باردر. خلاصه بخارانك درس عالمی ترتیب ونظام جهتندن خیلی مکملدر. لکن اوقوتولغان مواد واول ماده‌لرنك صورت تدریسی، یعنی کیراك ابتدائی واعدادی وکرکسه عالی درجه‌ده مکاتب ومدارسنك درسلری، هم شول درسلرنك اوقوتو روشلری بیك نقصانلی، غایت آز فائده‌لیدر.

صاحب ترجمه بر مدت عمر ایتکاچده بو نقایصنی کوردی: «بخاراده منی‌ایکی مسئله حیران قیلوب، باشمنی کوب واتا، یوره‌کمی یاندرا ایدی: برنچی مسئله ابتدائیه‌ده داخل‌اوله‌رق درس وتعلیمده کیمچیلکلر، ایکنچسی عامهٔ ناسنی وعظ وتذکیر برله تربیه یوقلغی.

«بخاراده‌غی اوچیوز قدر محله‌نك اکثرنده مکتب ابتدائی بولدقی حالده اصول تربیه وتعلیمنه‌اهمیت ویرگان کشی هیچ یوق. آزماز یازو طانی طورغان بر آغاینی معلم ایتوب قویالرده، اول برنیده اوگراته بلماینچه، فقط بیك اوزون بر طایاقنی کوتاروب «جمبید! جمبید!» دیه تیك قچقروب اوتورا. بیچاره بالا اوگراتلمگان درسنی بلماسه آیاغن فلاق آطلی براشکنچه آلتنه قصدروب، آیاق طابانینه بیك قاطی اورا.. بو معلم افندینك اصول اداره‌سی!

«درس پروغرامی ایسه اوشبودر: باشده تخته‌غه الفبا یازوب حروف طانوته‌لر، صوکره قرآن اوگره‌ته‌لر، هم چار کتاب تعبیرایدیله طورغان دین‌رساله‌لرن‌اوقته‌لر، نهایت‌ادبیات‌فارسیه‌دن‌کبارعلما کوچکه آکلای طورغان دیوان میرزابیدل، ادبیات ترکیه‌دن میرعلی شیرنوایی دیواننی اوقوتوب تکمیل مکتب قیلدیره‌لر!.. بیك جزئی یازو دخی اوکرتکان بولوب ماطاشسه‌لرده، بالالر آناردن فائده‌لنمی.»

وسطی اسیا خلقی طبعا ذکی واستعدادلی بولغان حالده مکاتب

ابتدائیه‌لرینڭ غایت اصولسز، ابتدائیه معلملرینڭ بیك نادان بولوچیلغندن، بو مکتبلرده اوچ دورت یل عمراوترگان بالالرغالبا بیك آز فـائده‌لنه آلالر. بو جهتله بخارا وسائر ترکستان خلقنڭ کوبسی علوم‌دینیه‌دن خبرسز، یازوده طانمی طورغان قره جاهللردر.

مملکت الوغلرینڭ علماسنڭ، ارباب حل وعقدینڭ‌ایسه علمنڭ هر مسلمانغه فرضلغی، هر بر کشینڭ دین طانورلق، اوقوب یازارلق معلوماتقه اشداحتیاجی مسئله‌سنی‌اویلاب‌ده قاراغانلری یوقدر!

ابتدائی تعلیم بــو درجه‌ده اعتبارسز بولدیغی کبی وسطی وعالی تدریسات‌ده ماقطارلق دگلدر: «باشده صرف اوقوتماولری یاکه بیك آز اوقتولری، صرفدن خبرسز نحوگه توشوب، عبارهٔ عربیه‌سنه تطبیق ایتماینچه ترجمه ایدرمك کافیه اوقی باشلاولری، ودرحال حواشیسی‌ایله ملا جامی شرحینه کرشولری، شاکردلر ایچون بیك آغر بولادر.»

«ریاضیات هیچ اوگراتلمی، ادبیات عربیه‌دن برگنه درسده رسماً اوقوتلمــایدر. لکن بونلرنڭ همه‌سندن آرتق جای تأسف، تحقیق وتفتیش برله علوم دینیه اوقولماویدر: بیوك درس خانه‌لرده رسماً هیچ دین درسی یوقدر! تعطیل کونلری درس اوله‌رق آزماز „هدایه“اوقویشده بیك سطحی درجه‌ده‌در. مختصر الوقایه، شرح الوقایه درسلری بزم قــزان وخوارزم شاگردلریــنه مخصوص کبیدر. قرآن وحدیث علملری ایسه هیچ حاجت درسلردن صایلمیدر!

«بخارا مدرسلرینڭ ــ یعنی وسطی وعالی درسلر اوقوتغان ذاتلرنڭ ــ اکثری (یوزده یتمش حتی سکسانی) فنا فی الدرس دیورلك درجه‌ده تدریس برله اشتغال ایده‌لر؛ درس کونلرنــده (هفته‌ده‌دورت، بیش‌کون)هیچ برخارجی‌اش برله‌یوانمایلر، کشیگه یولقمایلر، درسخانه‌دن باشقه ییرده بوامیلر، لکن خیف‌که اوقوتغان درسلری

بیك محدود ومحصوردر: عرفی دورت بیش کتابنك دیباجه‌لرینی وبعض مبحثلرینی‌گنه اوقوتوب اکتفا ایده‌لر وبونلرنی کوب حواشی برله‌اوقوتدقلرندین تطبیق حواشی، تدقیق عبارات قبیلندن تفتیشلری شاکردنك بر درجه مطالعه‌لی وقوۀ مفکره‌لی اولماقینه یاردم ایتسه‌ده، مدرس بولدقلرنده ینه شول مقدار برله‌گنه اشتغا-لگه مجبور بولدقلرندن قوۀ مذکوره‌لرندن هیچ قایوسی کما ینبغی استفاده قیله آلمای عمرلرنی اوتکاروب یبره‌لر.»

عالمجان حضرت، بخاراده‌گی اصول ومواد تدریسیه‌یی، عمومی صورتده، بو یله‌چه تنقید ایتدیکی کبی، تفصیلاته کرشوب معین درس وکتابلرنی‌ده‌آیروچه مواخذه قیلادر: «ملاجلال درسلرنك آخوند یوسف حضرتلرینك خانقاهینی وتتمة الحواشی وسائر معمول حاشیه‌لرینی بیك سطحی سوزلی طابا ایدم. طلبه‌نك اول مرتبه‌گه ایرشوب‌ده فنی ــ ادبی دگل . . ــ عبارۀ عربیه اکلاوده معلمگه وحواشینك اعانتنه محتاج بولولری منمچه الوغ تأسف ایجاب ایتدره طورغان شیلردن ایدی. تحقیق مضمون ایچون حواشی یاردمی کیره‌ك بولسه بخاراده محضا تعصباً دستور الدرس ایتلمگان ملا خلخالی حاشیه‌سی ایك مفید حاشیه‌در. یگی حواشیدن شیخ مرجانی‌نکی ایسه همه‌سندن فائده‌لیدر.

« هدایه درسنی یالکز «دهیك» (اونده‌بر) غرضی ایچون «فصل وباب قیلو» (*)ایله‌گنه اکتفا ایتماینچه استعدادلی شاکردلرکه «فتح القدیر» حاشیه‌سی برله کورسه‌تیلسه‌نیقدر یخشی‌ایش بوله‌چق؛

(*) «هدایه» اوقوغان شاکردلرگه سنوی ویریله طورغان بر یوز درهم مقداری وقف (دهیك) بولغان سببلی هدایه امتحاننه فصل وباب باشلرندین عبارت درستلاب حاضرلانونی بخارا شاکردلری «فصل وباب قیلو» تعبیر ایته‌لر.

عباره مضموننی آکلامق ایچون بو، آخوند یوسف آثارندن آخوند شیخ احتمالاتندن کوب جهتلرله فائده‌لیراق بوله‌چق.»

مدرسلرنك درسلرینه غایت محب ومقدم اولدقلری حالده، اصول ومواد تدریسیه‌لرنك بویله نقصانلی بولوین عالمجان افندی ایکی سببکه، اولا هر بر مدرسنك درسی بیك کوب بولوینه، ثانیاً استاذلرینه بولغان افراط تعصب وتقلیدکه، اسناد ایته‌در: «مینم اویمچه مدرسلرگه درس کوبلگی کرکنی‌ایزلرگه، معلومات آرتدررغه زیان ایتکان کبی، اوز استادلری ایچون آرتق تعصب وتقلید، میزان شرع وعقلدن خارج آداب صاقلاو بایتاق کرکلی کتابلرنك تاشلانووینه وکوب فائده‌لی بولغان فنلرنك آرادن بتونلای چغووینه سبب بولغان.»

کوریله‌درکم عالمجان افندی‌نك بخارا درس عالمی طوغریسنده‌کی مواخذاتی غایت اعتدال اوزره‌در؛ هم بومواخذه‌نك مولـدی ومنشأ تقویه‌دیندر؛ هنوز قزانده ایکان، صاحب ترجمه‌ده مشاهده ایتکانمز فکرـ که‌تدریساتده اصل مأخذلردن فائده‌لنوب دین واخلاقنی قوتلاندرودر.— بخاراده‌کی مطالعاتنده عینیله دوام ایتمکده.

حاضرکه قدر بخارانك حیات عمومیه وعلمیه‌سندن ایشتکانلرم، اوقوغانلرم، بخارا خلقنك علماسنك زهد وتقوا، دها طوغریسی رسمی برصوفیلق کسوه‌سی آستنده خیلی قوتلی بر ریبیت، منافع ولذائذ پرستلك صاقلاغاننی آکلاته‌در... بو نوع جمعیتلر اکثریا محافظه‌کار مراسم موجوده‌یه غایت رعایتکار بولالر. بو نوع جمعیتلرده حسن اخلاق، صاف وحقیقی‌اعتقاد، قلبی دینداراق یرینه ظواهر، قیلنشلرغنه قالا... حضرت عیسی‌نك زمان ظهورنده قدس فارسائیلری، لوترك قاتولیقلکه اعتراضاتنده روما اعیان روحانیه‌سی بو حالده ایدی. بخارا وآندن علم واخلاق آلوب قایتقان بزنك روسیه علماسی میکا

دائمافارسائیلری وروماروحانیلرینی‌خاطرلاته‌در. بویله‌بر جمعیت‌ایچنك بر معترض، براصلاحچی، بر مجدد ظهور ایتسه، ویل آنك حالنه! او دینسز، او اعتقادسز، او کافر، او اختلالچی، او مفسد، او مضر، اعتبار ایتلە؛ زمانینه کوره اعدام، نفی، حبس ..الخ تورلی جزالر آنی کوته.

خاطرلرده‌درکه بخارانك رسمی وظـاهری اعتقاداتنه اعتراض ایتدیکی ایچون ابوالنصرقورصاوی حضرتلری تکفیر اولنوب، قتله محکوم بولغان ایدی! شیخ مرجانی جنابلری، قزان بخاریلری طرفندن رافضیلق، معتزلیلکله اتهام قیلندی! عالمجان حضرت دخی عرفکه، قوانین‌موضوعه‌که‌اعتراض، آنلرنی‌مواخذه‌ایتمك جسارتنك‌بولغاچده‌تیز وك تورلی اتهاملرغه معروض قالدی: «بعض مدرسلر ایله اصلاح تدریس حقنده‌کی محـاوراتم اوزیمه خیلی تهمتلر یوکلار ایدی: ادبسز، استاذلرغه اخلاصسز بهتانلرینی بایتاق ایشده ایدم. حتی رافضی دیگانلرده یوق دکل ایدی.»

آلایده رسمی علمادن بولماغان بعض منصف کشیلر، یاش منقدکه حق بیره‌لر ایدی؛ لکن بو نوع جمعیتلرده اکثر کوریلدیکی اوزره بواهل‌انصاف، استقلال وجسارت فکر وحرکت ایه‌سی اولماینچه امیدسز بر ذلت ومسکنت ایله تحمل واطاعتی‌اولی کوروب، صاحب عزم‌اولانلره‌دخی‌کسر امید ایده‌چك مسکینلك درسلری بیره‌لر ایدی: «بخارانك‌الك عقللی وانصافلی فکرلی کشیلرندن صایولا طورغـان ریاضیات معلمی ملامیرشریف حیسوبکه بو بابده کوب سویلر ایدم. الله رحمت قیلسون! سوزمزنی آنکار وبعضاً فکرمه مشارکت ایدر ایدی. ولـکن بو سوزلرنی سویلاوده فائده یوق، فقط باشکنی واتاسك؛ بوشقه دماغکنی آریتمه! دییور ایدی.»

بخاراتدریساتنده، دین واخلاق نقطهٔ نظرندن بولغان نقایصنك

نتیجه‌سنی شویله خلاصه‌ایتمك ممکندر: اخلاق حسنه واعتقادات قلبیه‌دن زیاده مراسم وظواهرکه اهمیت بیروب بر نوع تعصب محافظه‌کارانه صاقلامق. بخارا تربیه‌سیله، مع‌التأسف بزنك خلق آراسنده شایع بولغان، شرعی حیله‌لر، صوفیلکله قاپلانغان رحمسزلك، خونریزلك، عبادات ظاهریه‌نك اڭ کوچوك تفرعاتنه بیله فوق‌العاده دقت ایدلکان حالده، اخلاقی، قلبی کبائردن قاچنماو...الخ هپ بو اساس‌نك نتایجیدر.

لکن بخار تربیه‌سنك طوغدیردغی نقایص اخلاقیه‌سیله برابر اول تربیه‌دن چققان نتایج سیاسیه واجتماعیه‌ده شایان تدقیقدر. اکثریتله بخار تربیه‌سیله پرورده بولغان اسیای وسطی‌وآوروپای روسیه مسلمانلرینك بو کونگی احوال اجتماعیه وسیاسیه‌لری کوز اوکنه کیترلسه، بو نتایجنك نیدن عبارت اولدیغی آنیق آڭلاشیلور...

واقعاً بوجمعیتلرده دین اخلاقینك کیمچیلگندن متولد بر نوع مادیلك، منافع شخصیه‌گه پرستش وبونلرنك یاردمی ایله بایتاق قوتلی بر تجارت وار. لکن شولغنه.. هنر، معرفت، صناعت هیچ یوق. تجارتده زمانه‌نك ایجاب ایتدیردگی درجه‌ده علم ومعرفت ایله قوتلندیریلمگانگه، باشقه جمعیتلرنکنه نسبةً کوب توبان وزمان‌اوزغان صاینده توبانلنه.

بخار درسلری، بخار تربیه‌سی حاضرگی زمانده‌نه اخلاق حسنه، نه‌ده معیشت مادیه ایچون یترلك وفائیده‌لی دگلدر.

مدرسلر نیقدر مقدم بولسه بولسون، شاکردلر نیقدر طرشسه طرشسون، مواد تدریسیه فائده‌سز بولغاچ بوتون بومساعی یوققه کیته‌در: کوب زکا، کوب عمر، کوب سعی، کوب آقچه هدر بولادر. حاضرده، بخارا مدرسه‌لری علمیله‌نه مناظرات دینیه‌گه مخصوص بر عمومی مؤتمرده دین اسلامنی مدافعه ایتمك، نه‌ده بر مشهر

صنایعده بر محصول‌زکا کورستمك، نه‌ده بین‌الملل بازار تجارتده‌سودا ایته آلمق ممکن دگلدر!

منصف اولمالی‌یز، بخار درسلری، بخار تربیه‌سی، یاقین زمانغه قدر، روسیه مسلمانلرینك محافظهٔ‌دین وملتینه کوب خدمت ایتدی؛ بو طوغری! لکن، بوندن آری اوخدمتی ایته آلماسیده محالدر؛ زیرا، دین وملیت، هنوز سویلنگان قوتلر ایله آنچق محافظه ایتله‌آلادر.

۱۰

عالم‌جان حضرتنی بخاراده حیران ایتوب باشنی واتقان مسئله لردن ایکنچیسی، امام ومدرسلرنك عوامغه هیچ التفات قیلمایوب، آنلرغه اصلا وعظ ونصیحت ایتماوچیلکلری‌در: «بخاراعوامنك مکتبدن چیقغاندین صوڭ، دین واخلاق خصوصنده ایشتکانلری فقط «مداح» سوزلریگنه‌در! مداحلر، آز ماز یازو طانیغانغه چایخانه، بازار وسائر مجمع ناس اولان محللرده حکایه وقصه سویلاب آقچه جیوچی برنوع تلانچیلردر. بونلر خلقنك رغبتین جلب ایدر ایچون بدعت اعتقادلرگه، اصلسز عبادتلرگه مفضی سوزلردن اصلا طارتنمازلر. مداحلرنك ایچنده بعض آکلی ودینلی کشیلر بولغالاسه‌ده، اکثریسی علمسز، تربیه‌سز، حالی مجهول، اعتقاد وعملی بوزوق، سامعلرنی تورلی خرافاتغه اونداوچی جاهللردر.

«اگر شونداین مجمعلرده اصللی موعظه‌لر سویلر ایچون علمادن آدملر تعیین ایدیلسه ومسجد آدملرینه‌ده ــ اکثری عربی دن بهره‌سز بولغانغه، فارسی کتابلرندن بولسه‌ده ــ وعظ سویلاو بیورولسه، نی قدر کورکام وفائده‌لی اش بولور ایدی..»

صاحب ترجمه، بخارا علما وکبراسنڭ عوامغه اهمیت بیروب تعلیم وتربیه‌سنه طرشماغانلغنی تنقید ایدرکن، اوز مملکتی، قزان وجواری خاطرینه کیلگان صارتین، ایکیسنی مقایسه‌گه کریشه‌در: «بزنڭ قزان وبلغار مملکتمزده اکثر امام‌لرنڭ وعظ وتذکیر خدمتلری، خلق ایچون فائده‌لی وتأثیرلی برعادت شریفه‌در. بوعادت سایه‌سنده بزنڭ عوامز بخارا وتورکستان عوامینه کوره، خیلی آرتیق معرفتلی‌در.. بخاراده علما فقط درس ایله اشتغال ایدوب، اکثریسی جاهل اولان—چونکه علما اماملققه تنزل ایتمی!—امام‌لر ایسه فقط صوری نماز خدمتی برله‌گنه یوانالر.. مدرسلرنڭ عوام ایله هیچ مناسبتی یوقدر، عوامغه هیچ تأثیر ایتمایلر. بوجهتله اول طرفلر عوامی غایت جاهل قالغان، (اوقو یازو بیلوچی یوزگه اون کشی یا بار یا یوق؛ بزنڭ طرفلرده ایسه تقریباً ٥٠ % نسبتنده عوام یازو طانیدر.) وهر براوزی کبی نادان فقط متصنع آدمدن ایشتکان باطل سوزلرگه اعتقاد ایتوچان بولغان!.. قادین قزنی اوقتو ایسه بخارده هیچ یوق دیه‌رلکدر. بوقادینلر عمل یاغنده بیك توبنده‌درلر. اول طرف قادینلرنڭ آزیغنه نماز قیله‌در! بخارا وتورکستان قادینلرنڭ کوبسی دیننده بیك آز خبرداردر! حالبوکه بزم قزان وجوارنده، امام قادینلری اولان استاذبیکه‌لریمزنڭ همتی برله، قادین، قزلریمزنڭ برخیلیسی دین طانی، اوقو یازو بله وعلمی ایله عملده ایته‌در.»

عالم‌جان‌حضرتنڭ بخاراوتورکستان حقنده یازدقلری تورکیه وعربستان حقنده دخی طوغریدر، ظننده‌یم: تورکیه وعربستانده علما وکبرا عوامدن تمام آیریلغان؛ عوام آراسنده بولغان امام‌لر، اکثریتله غایت معرفتسز وهمتسز آدملر بولغانغه، نی دین، نی

اخلاق، نی معیشت خصوصلرنده هیچ برفائدەلری تیمایدر: اناطول ایگنچیسی، بدوی عرب، مصرفلاحی دین ومعرفت یاغندن، قزان جواری موژیقلرندن توبان حالەدر.. مسجداماملری وظیفهٔ دینیه ومدنیەلرندن، بویاقلرده تمام خبرسزدرلر. استاذبیکەلر، عوام بالاسین اوقتوچی امام قادینلرندن عبارت بوفائدەلی صنف ایسه، تورکلر آراسندەده، عربلر آراسندەده یوق. قزاندن هجرت ایتکان برنیچه تاتار استاذبیکەسینك، مدینهٔ منورەده، تورك پاشا وتورەلری قیزلرینه معلمەلك ایتدیکی مشهوردر!.. عثمانلی حکومتنك رسمی صورتده تعیین ایتدیکیابتدائیه وسائره معلم ومعلمەلریده هنوز آوول خلقی آراسینه بیك آز تأثیر ایته آلالر.

بخارانك ضیالی خلقی بوبابده بر آز همت کورستسه یخشی نتیجەلر امیدلیدر؛ زیرا بخارا وتورکستان خلقی علم آلور ایچون ایك مساعدەلی برطوپراقدر: «بخارا وتورکستان خلقی غایت استعدادلی، هر نرسه‌گه لیاقتلی، هم انقلاب وترقینی سویوچاندر.. بو خلقده، قوهٔ خیالیه واحتساسات شاعرانه زیادەدر؛ ذوق ونشاطنی سویەلر. اوگراتیلگان اشنی موفقیت برله ایشلیلر؛ اوزلرینه مخصوص صناعتده مهارت کورستەلر؛ تجارتده آلدایلر، لکن آلدانمیلر... بونك اوستنه جملەسنده علمنی احترام، علمای تعظیم عادت حسنەسی قوتلیدر: مدرسلرنی، طلبەنی، مشایخنی بیك حرمتلیلر..»

«.. بوخلقنی آزغنه تنبیه ایتوچی، قوزغالتوچی بولسه، بیك تیز ترقی ایترلر ایدی؛ باری کورمگاندین، ایشتمگاندین‌گنه، اوزبلکیلرندن آرتیق نرسه یوق زعمنده بولوب ترقیدن طوقتالوب طورالر.. خلاصه طبیعی استعداد وذکادن عبارت قوراللری بیك مکمل یالگز استعمالنی بیلمایلر، وآنی کورستوچیده هنوز ظهور ایتکانی یوق..»

عالم‌جان حضرتنك بخارا خلقنك ذكا واستعدادی حقنده‌غی مشاهده‌سنه وآثارغه مستند مطالعاتنه تماماً اشتراك ایتمك کوچدر. واقعا تقلید، تکامل وترقینك ایك قوتلی مسببلرندن ایسه‌ده، کشف واختراعده یوق دگلدر. بوقدر ذکی ومستعد اسیای وسطی خلقی، خارجدن بر منبهنك کیلووینی کوتوب یوقلایاچغنه، اوز ایچلرندن بعضلری ایندی اویانوب اطرافنی کورملی دگلمیدی؟.. حتی بعض منبهلرده بولمادیمیکان صوك؟.. روس طوپلرینك طاوشی، روس صالداتلرینك سونگوسی، قزاقلرنك قامچیسی، شاقتی یوقی قاچروچی شیلردن دگلمیکان؟..

١١

صاحب ترجمه‌نك بخارایه کیتکانچی بیله دین، اخلاق ودرس خصوصلرنده بر خیلی افکاری، اوزینه مخصوص بر مسلکی اولدیغنی کورمشدك. بخاراده افکاری کیکایدی، هم دریناندی: عالم‌جان افندی درسلرندن‌ده فائده‌لنمشدی، لکن ایك کوب استفاده‌سی درس وحیاتی حقنده کوب اویلاودن، علی الخصوص تنقید وموازنه طریقنچه اویلاودن بولغاندر(*). بخارادن عودتی زمانلرنده، عالم‌جان حضرتنك تقویهٔ دین، نشر اخلاق واصول تدریس طوغریلرنده‌گی افکاری تماما تقرر ایتکان، یعنی مسلکی کماله ایرشکان دیه‌رگه ممکندر.

متدینلر عندنده، بر برندن آیرلماسی ممکن اولمایان حیات اجتماعیه‌نك بو اوچ مهم مسئله‌سی حقنده، عالم‌جان حضرتنك مسلکی خلاصه‌سی شودر:

(*) بو بابلرده‌گی افکار تنقیدیه‌سی، حاضرگنه اجمالا ذکر اولندی.

دین اسلام سعادت دارینه کفیلدر؛ آنسزنـه دنیاده، نـه آخرتده سعادته ایرشیلماز. لکن دینی آنیق آڭلامالی، قرآننی بلمالی، اللهنی طانیمالی: «هر مسئلهٔ دینیهنی تیوشلی روشچه، اصلی، دلیلی برله آڭلامالی، بناءً علیه تفسیر، حدیث، اصول فقه فنلرینی تحقیق برله اوقومالی؛ — جاهلانه تقلید برله اکتفا ایتمك دین طاوده عفو ایدلمزلك بر مساهلهدر.»

حقیقی حسن اخلاق، اخلاق محمدیهدر. بناءً علیه اتقا، عملگه مقارن علم، عبادت حقیقیه، «وطننڭ، ابنای ملتنڭ سعادتنه خدمت بندهایچون الڭ الوغ سعادتدر.» ــ فقط ظاهری صوفیاق، کشینڭ اوزینه، هم خلقغه فائدهسی بولمغان عملسز ونتیجهسز علم بیهودهدر؛ بونلردن قاچنمالی.

حضرتنڭ بو ایکی اساسی فکرینی ظنمزچه تقلید وکورنیشدن اجتناب برله آڭلاب، اوشانوب، چنلاب اشلاو دیو، اجمال ممکندر.

اصول تدریسدهگی فکریده بو اساس دینی واخلاقیسندن نشأت ایتهدر: «تعلیم ابتدائیده، بالالرغه مطلقـا اوقوتقان نرسهنی بلدروب آڭلاتوب اوقوتو تیوش.» بو جهتله، عالمجان افندی تورکینی تمام اوقورغه، آڭلارغه، یازارغه اقتدار حاصل ایتودن ئلك عربچه وفارسیچه اوقمقغه قارشیدر؛ ذهننڭ آڭلامق ملکهسنی آچدیغی قوتلندردیکیایچون، مشار الیه ابتدائیهلردن اعتباراً ریاضیاتڭ یکیل قسمینی اوقوتمق طرفلیسیدر.

آڭلامق، هم عملی استفاده ایته آلمق قواعد معینه اوزرینه تطبیقات اجراسیله آنچق ممکن بولغانلقدن، لسان تحصیلنده، مثلا صرف ونحو عربی اوقوتلماسنده، شرح وحواشی مناقشهسیله وقت کیچرمداینچه، بالعکس لساناوزرنده تطبیقات یاصاتلماسی یاغلیدر: «نحودن کوب کتابلر، حتی ملا جامینی تمام اوقوب وتکرار اوقوبده عبارتاوقی بیلمگان، تیوشلی اورنده قواعد نحویهنی اعمال ایته آلماغان،

قسقه‌سی‌غنه، فن بر له‌غایه‌سینی اویلامای اشتغال قیلغان کمسنه‌لر، اصولسز، بصیرتسز آدملردر..»—بو فکرلر، واقعاًغربده کوبدن بیرلی منتشر بولغان افکار معلومه‌دن بولسه‌ده، بزم طرفلر ایچون یکیدر: معلم ومدرسلرمزنڭ بارچه‌سی، علمه عمل مثلا علم بیان وبدیع ایله عربچه سویلاو یاکه یازا آلو آراسنده هیچ بر لزوم ومناسبت کورمگانلری بر زمانده اویلانوب سویلنمشدر.

تدریسات وسطیه‌مزده اساس اولان علم منطق حقنده دخی حضرتنڭ افکاری، عملسز، فائده‌سز علمه طرفدار بولماودن هم قیلنشقه دشمانلقدن چغادر: «حکما—حکمای اسلامیه—آراسنده منطق الك اوقورغه تیوشمی یاکه ریاضیاتمی؟—دیگان اختلاف بولسه‌ده، ملا جلال دوانینڭ «لوامع الاشراق» نام حکمت عملیه کتابنده نقل وترجیحنه کوره حکیم اسلام ابوعلی مسکویه‌نڭ تقدیم ریاضی علی المنطق تیوشلی‌دیدکی منکاده‌بیك معقول کوریله ایدی. فی‌الواقع، مملکتمز شاکردلرینڭ تحصیل یقین وحکمت شوقینه کوره صناعت جدل ومناظره هوسلری‌غالب‌بولمقی، الك درجه‌ده ریاضیات‌اوقولماودن، یعنی منطقنڭ معین بر عمل مادیگه مقارن اولماوندن نشأت قیله‌در.»—حضرتنڭ بو سوزلرندن، صمیمیتکه، عمل گه‌نه درجه‌لرده محب، جاهلانه ادعاکارلقغه نه درجه‌لرده خصم بولغانی آچق کورینه‌در.

کیراك بخار کیراکسه قزان وجواری مدرسه‌لرنده، علوم طبیعیه اصلا اوقوتولماسه‌ده، عالمجان افندی، آنلرنڭ اوگراتلمه‌سنی حاجتلی طابادر: «طبیعیاتنڭ تجربه وتفتیش برله قرارلنغان مسائلی، قدرت الهیه‌گه نظردن عبارت بولدیغی اوچون دینی فائده ویردکی کبی دنیاوی فائده‌سی‌ده کوبدر.»— حضرتنڭ دائم فائده فکرینی تکرار یتووی، آنارده بر نوع منفعتپرورلك—اوتیلیتاریستلك—بولوین ظن ایتدرسه‌ده، بو، اسلامنڭ حدود دینیه واخلاقیه‌سیله تحدید ایتلگان

بر درجه‌ده‌در؛ ذاتا اسلام اوتیلیتاریستلکه خلاف دگلدر. .

عالمجان افندینڭ، علوم عالیه حقنده‌گی فکریده، اوّلگیلری ایله قویا مربوطدر. بر طرفدن، فوائد دینیه واخلاقیه‌سنه مبنی اصل دینی کتابلرنی تدقیق، تحقیق قیلمق؛–ایکنچی طرفدن فلسفه والهیاتنی فقط معرفت حق ایچون اوگرانمك: «آلهیات وفلسفه صاحبنی مادیلکدن چغاروب، روحانیتکه اقرار واعتقادینی موجب ومقوی بولدقندن زیاده لازمدر. فقط بو فنده تصنیف ایدلهکیلگان آثار –آثار حاضرهٔ شرقیه –اکثری جدلی بولدقندن غایهٔ فنگه خیلی یراق توشکانلر؛ فلسفه تحصیلنی صرف جدل کسبنه آلماشدرغانلر. چن فنگه موافق کتاب یوقلغی کوب نشاطلرنی سوندرگان، وبعض کمسه‌لرنڭ ضرورنی استحباب درجه‌سنده کورولرینه یول آچقان..» –دیمك تحصیل فلسفه جدل ایچون اولمایوب محض معرفت حق‌گه خادم اولمالیدر؛ حق ایسه، عالمجان حضرت عندنده دین اسلام واخلاق اسلامدر.

صاحب ترجمه، عملسز علمنی فائده‌سز عد ایتکاندین اوشبو افکارینی حیاتده تطبیق قیلمه‌یی ایڭ مهم وظیفه‌سی بلوردی: «بنده ایچون ایڭ الوغ سعادت وطنینه خدمت ایتو، وابناء ملتنڭ سعادتنه یاردم ایتو بولغانلقدن، علمله ملتداشلرمنی فائده‌لندرمك خیالی منی شوقلندره، واویلاغان صاین نشاطمی آرتدره ایدی؛ الله‌نڭ تاتار دیگان بنده‌لرینی علم ودین یولنچه اویغاتام، کیراکارینی آگلاتام، وبویله‌چه مسعود ایتام وشول خدمت شرافتنه الله‌نڭ رضالقنی تابوب سعادت ابدیه‌گه ایروشام، امیدی منده بیك قوتلی ایدی. طبیعی منم بو امیدمنی یاشلکم، تجربه‌سزلکم ،قوتله‌گاندر. . .»

تاریخده کوروله‌درکه هر تورلی اصلاحات وتجدیدات افکارنڭ سهولتلی نشری اکثریا خردپرست ومحافظکار کمسه‌لرنڭ مجمعی

بولغان معروف وزور شهرلردن بیگراك صاف وقریراق یرلرده ممکن بولادر. عالمجان افندیده اصلاحاتنی، قزانده باشلارغه طارتنه ایدی؛ «امیدمنك حصولیچون قزان کبی بیوك وآتاقلی علماسی کوب بیرنی موافق کورمای ایدم؛ چیتراك بیرنی، مثلا اوفا اطرافنی — مسلمانی کوب، خلقی تربیه‌گه استعدادلی بولغانغه — امام ومدرس بولور ایچون آرتغراق طابا ایدم.» — لکن بالاخره کوریله‌چکدرکه حضرت، طوغریچه قزانغه اورنلاشدی؛ هم ثبات وفعالیتی سایه‌سنده موانعنك کوبسنه غالب چقدی.

عالم جان افندی، بر محلکه اورنلاشقاچده تعقیب‌ایته‌چکی عملی پروغرامنی، شول زماندوق خلاصة تعیین ایتوب قویغان ایدی: «ابتداء صبیان برله عوامنی تربیه واصلاحدن اش باشلاب صوگره بتدریج علوم عربیه ودینیه‌نی کیرکلی روشچه‌اوقتو وبلدرو؛ شول اثناده طلبه وسائر خلقنك بصیرتلرینی آرتدررلق قدرفنون حکمیه‌دن — ریاضیه، طبیعیه وحکمیه — اگاهاق بیرو؛ تاریخ اسلام وسیرنبی وتراجم سلفنی نصب العین ایدوب دین واخلاق جهتلرنچه آنلرنی مدار حرکت ومناط تعیش قیلو».

عالمجان افندی. بالالار تعلیم وتربیه‌سنه دقتی درجه‌سنده، بلکه دهاده‌آرتیغراق بیوکلرنك‌تربیه واصلاحنه‌طریشمق‌بولاایدی: «بیوکلرنی اخلاق ودیانت یوللرینه سوق ایتو، حیات ومافیهالرینی منافع ملت ومصالح وطن ایچون صرف قیلولرنده ترغیب ایتوقلبمده مرکوز ایدی.»

صوك زمانلرده، محالّ اسلامیه‌ده بوتونله‌ی اونوتیلغان بو مهم مسئله‌نی، عالمجان افندیگه، ترکستان عوامنك شدت جهلی ایسکرتدی؛ محاکمات نظریه برلن مقصودی قوت طابدی: «رسول‌الله (صلی‌الله علیه وسلم) وسائر انبیا (علیهم‌السلام)نك تعلیم ونصایحلری‌الوغ کشیلردن، بالفعل تکالیف شرعیه ونوامیس عقلیه برله مکلف بولغان بالغ‌لردن باشلانغان؛ زیرا نصایح قبول ایتوچی، فائده وضررنی چنلاب آکلاوچی،

علمنی کرکسنب بلوچی، تعلیم‌نی تقدیر ایتوچی، البته عقلی ایرشکان، بالالق هوسندن، یاشلك هواسندن کیچکن کشیلردر. بوندن باشقـه بیوك آدملرگه صلاح فکری وچین دیانت وحمیت غیرتی ویرلماسه مدرسه‌لرگه ومکتبلرگه مادی ومعنوی اصلاح کرتمك بك آغیر بولمقی طبیعیدر.» بیوکلرنی اوکرتمك مطلبینه ایرشیر ایچون محلسنك «هفته‌ده بر ایکی کون مجلس یاصاب وار طاقتی برله اشتغال واجتهاد ایتمکچی بولا» ایدی.

وبو عملی پروغرام، بر آز یوقاریده تفصیل ایتلگان دینگه، تربیه‌گه واخلاقغه متعلق افکار ایله ایضاح قیلنغان تقدیرده روحانی معلم ومدرس‌لریمزنك کوبسینه دستور الحرکت اوله بلور.

١٢

صاحب ترجمه بخارده ایکان، مستقبلده‌گی خدمات تدریسیه‌سی ایچون بویله مکمل بر مسلك حاضرلرگه موفق اولدغی کبی، حسیات دینیه‌نك اهمیتلی تجلیاتندن اولان تصوف ایله اشتغالگه‌ده وقت طابدی. لکن، شایان دقتدرکه حضرتده تصوف فکریده، تدریس ودها عمومی أیتکانده ملتنه خدمت آرزوسندن تولد ایتدی! حقیقی تصوفنك منشائی اکثریا تعمیق فلسفه‌در: نفس ناطقه اصول وقواعد ایله حقی بولمقدن عاجز قالانچه بلاواسطه کشف ایتمك سوداسینه توشار؛— بو تصوفدر. حضرت، بویولدن بارمادی؛ اول علمنك اوزینه، هم ملتداشلرینه نافع اولماسی ایچون ایزلنیر ایکن، تصوفقه ایرشدی: عالمجان افندی، اولدن بیرلی نتیجه‌سز، فائده‌سز بلکیدن قاچنه ایدی. بعض کبار علمانك، بعض معروف مدرسه‌لرنك، تاتار جمعیتنه فائده تیدره آلماغانلقینی کوروب اوزینك علمی هم سعیینی شویله بیهوده کیمته‌سین دیه بیك قورقا ایدی. علمنك نفعی ایسه آنارغه صاحبنك

متقی، متشرع، اخلاق محمدیه ایله متخلق اولماسنه مشروط کبی کورندی اوقوغانی تراجم احوال کتابلرندن، ایشتکانی قصه‌لردن، نهایت یولقغانی بعض ذواتدن، اوشبو اوصافنك بالخاصه اهل تصوفده موجود ایکانین استخراج ایتدی. خلاصه عالمجان حضرتنك طریقته سلوکنده، اوزینه هم خلقغه نافع اولمق کبی بر فکر عملی وار، دیمکدر.

صوفیه ایله مناسبتی، هنوز قزانده ایکان باشلامش ایدی: «قزانده وقتمده‌اوق آز آز تصوف کتابلرینی مطالعه ایتکالدم. غزالینك «احیا» سنی، ملا جامی‌نك «نفحات الانس» ترجمه‌سنی ومحی‌الدین العربی‌نك بعض آثارینی سویوب اوقی ایدم. ایشانلردن قورصاوی ملا حسن بن حمیدنی محله‌مزده قوناق بولغان اثناسنده کورکالاب حرکات واطوارینه باقوب استحسان ایده‌ایدم. استادم صلاح‌الدین حضرت خدمتنده اقامت ایدرکن بوری ناحیه‌سنده حسن (أسن) ایلنده متوطن ملاشهاب‌الدین ایشان‌نك استاذمنی‌زیارتی اثناسنده قولین اوبب خیر دعاسین صوری ایدم. خلاصه اول زمانلردوق منم قلبمه اهل تصوف سیوکلی ومسلمانلرنك یخشیراقی دیو اورنلاشقان ایدی؛ ایشانلر توغریسنده مکروه نظرلی، اوزون سوزلی کمسه‌لرنی حقسز کوره ایدم، وغالبنی تعصبلی وحسدلی طابا ایدم.»

اسکیدنبیرلی فکر تصوفنك الك شایع بولغانی اسیای وسطی‌ده اقامتی اثناسنده، عالمجان افندی اهل طریقت وتصوف ایله دها آرتیق قاتناشدی. طاشکنددن اوزغانی زمان شیخ قره طاشی‌نی کورمه‌مکدن متحصل تأسفی یازیلغان ایدی. بخارده ایکان بر خیلی تصوف کتابلری اوقودی، مشایخ طریقتنی زیارت ایتکالادی؛ حتی بر شیخکه قولده بیردی: «امام غزالینك منقذ من الضلال رساله‌سنی یازدروب آلدم، اوقوب چیقدم. مشار الیهنك رسول الله (صلی الله علیه وسلم) یولینه

الگ موافق یول صوفیه یولی، نجات ایچون الگ امیدلی ایش تصوف مضمونلاغی سوزلری مگا بیك اورناشدی. اوز حقمده شول یولنی تیوشلی کوردم: اول یولدن، خلقم هم اوزم ایچون کوب فائدهلر امید ایتدم...»

عالمجان افندینك پیری مشایخ معروفهدن شیخ خلیفه حسین رحمه اللهنك خلفاسندین حاجی ساقی بیکندی (قره کولی) جنابلریدر. بو ذات حضرتنك انتسابندن آز مدت اوتکاچده وفات بولسهده صاحب ترجمه برخیلی استفاده ایتوب قالدی: «شول آز مدتده اوزمده بولغان یالقاولق علاوه سینهدرس اشتغالم کوبلگی سببلی مدتینه کورهده استفاده قیله آلمادم؛ لکن حضرت پیرنك فی الجمله سیرتینه کوز صالدم: امام غزالینك منقذده ایتکان سوزینی بالتجربه تصدیق ایتدم. شیخ فی نفسه بیك ساده کیومده، یمك وایچمکی غایت بسیط وتکلفسز، تلذذ ایچون کیگان وییگان نرسهسی اصلا یوق دیورلك، بار همتی خلقنی یخشیلقغه دلالت قیلوده، وبولغان نرسهسینی فقراغه ومسافرگه صرف ایتوده، رسول اللهدن (صلی الله علیه وسلم) ثابت بولغان فعل وسنتنی شدتله رعایه قیلوب مخالف سنت بولغان اشدین ساقلانوده ایدی. مریدلری ـ البته طریقتدن استفاده ایتکانلری وطریقتنك قواعد واصولینی محافظه قیلغانلری ـ کذلك بارچهسی برتوغمه قرنداش کبی آرالارنده شدة محبت وتعاون حکم ایتمکده ایدی: بر سینك شادلقینه همهسی شادلانالار، قایغوسینه بارچهسی قایغورالار، اول قایغودین قوتولور ایچون اجتهادلرینی صرف ایتهلر، والحاصل رسول اللهنك (صلی الله علیه وسلم) واصحابنك (رضی الله عنهم) سیرتلرنده وتراجم احواللارینده اوقوغان اخلاقدن بایتاق نمونه اوشبو طائفهده کوردم، همه طائفهدن بونلرنی سیرة مسنونهگه واخلاق مشروعهگه اقرب واوفق تابدم. بو بابده اوزم فعلی استفاده ایده آلماسامده اوشبو

اعتقاد وتجربەنی حاصل ایتدکمدن وبعض طائفۀ علماده کورلگان کبی انکار اهل تصوف واهل طریقەنی حیزخطاده بلکه معرض خطر وخوفده ایدکنی آنیقلادغمدن بیك متشکر اولدم.»

طریقتکه انتساب، حضرتکه علمنك نافع اولماسیچون خیلی اطمئنان بیردی: «طریقتکه کرگاچ عبادتدن تاتذم آرته باشلادی.»

شیخ بیکندی‌نك وفاتندن صوکره، عالمجان افندی آنك خلفاسندن ملا عیسی بن ملا نیاز محمدالبلخی المفتی حضرتلرینه مصاحب اولوب حلقۀ ذکرلرندن فائدەلندی. مشار الیه کبار علمادن بولدیغی حالده شیخ ساقی حضرتلرینه خدمت قیلوب اجازت آلغان وسجاده نشین طریقت بولغان فاضل ومتقی بر ذات ایدی.

١٣

صاحب ترجمه، اوائل تحصیلنده اکمال علم ایچون بخاراسفریله‌کنه اکتفا ایتمایتچه هند، حجاز ومصرغه دخی باروب، علم یولنده سلف صالحون کبی قات قات سفرلر ایلەرك، کوب استاذ ومشایخنی کورب استفاده صوکندەغنه وطننه قایتوب خدمتکه کرشورگه دیو قرارلشدرغان بولسەده، قرارینی تماما اجرا ایته آلمادی؛ ابوینی، اوغللرینك صحتچه بیك قوی بواماغانینی ایشتوب قزانغه چاقردیلر. بو جهتله عالمجان افندی ١٢٩٩ سنۀ هجریەسینك (میلادی ١٨٨٢) غرۀ رجبنده قرنداشی صالحجان افندی ایله برابر(*) مملکتنه عودت ایتمك اوزره بخاردن چقدی.

(*) عالمجان افندی ایله بخارغه بارغان برادری عزیزجان افندی آلتی قش قدر اقامتدن صوك عسکرلك اشی ایچون بر سنه اوّل قزانغه قایتقان ایدی. ایکنچی برادری صالحجان افندی ایسه موخراً بخارغه کیلوب صاحب ترجمه‌ایله برابر اوچ قیش قدر اقامت ایتدی.

اوزلری ایچون بر آت صاتوب آلدیلر، کتاب واشیا ایچون دورت بیش تویه کرالدیلر، وقزالی (قاضی علی) بلده‌سینه طوغری چول یولیله یونالدیلر. قایتو، بارو کبی کوڭللی توکل ایدی؛ یاشلـکنڭ ایــڭ لذتلی تحصیل زمـانی اوتکارلـگان بخارادن آیریلاسیلری برده کیلمگان ایدی: «بخارده اقامتمنڭ اولـگی اوچ دورت یلنده بخاردن قایتونی اویــلاو میڭا بیك آغر بر حالت کیلتره وقلبمی جراحتلی ایدی. بخارا علمگه صوصاغان کیمسه‌لر ایچون بیك مساعده‌لی بر یر ایدی(*) هوا وعادتنه اوگرنگان، ارباب علم ومعرفت آراسنده بر درجه آلدانرلق جاه‌ده حاصل ایتکان ایدم.»

«. . . استاذلرمدن ودوستلرمدن بیك قیونلق برلن آیورلدم؛ آتا وبابامدن، یر و وطن کورلـگان سیوکلی شهردن آیورلغان کبی آیورلدم.»

تلامایـنچه آیورلغان بو علم شهرندن یراقلانوده اکرنلك یولچیلرغه

(*) عالمجان افندی‌گه بخارنی سویدرگان، آنی بخارغه ربط ایتــکان شیلردن برسی‌ده کتابلر ایدی. یوغاریلرده حضرتنڭ کتاب مراقی نی درجه‌لرده ایدوکی یازلغان ایدی. بخارده ایســه اولزمانلر نادر وعزیز کتابلر تدارك قیلمو بیك یڭل ایدی: «اولده بیك کامل کتبخانه‌لر بولوب صوڭغی عصر ایچنده بعض رؤسانڭ سوء تلقینی وپادشاه عصرنڭ سوء تدبیری سببلی تارقاتولغان وهر ناباب الینه کیچوب وقفلك مهرلرینی یوقــالتوب تورلی خیانتلر برله تلبیس ایــدوب کتاب بازارلارنده کاغد بهاسینه صاتولوب آلایده خریدار (آلوجی) تابمای تورغان عزیز الوجود ایسکی کتابلر منی بخاراده توروغه قزقدرغوچی اسباب جمله‌سندن ایدی.

اول وقف کتابلر ضیــاع یولینه تشکان شرایط واقفنی ســائر بلاددہ‌غیغه کوره بخاراده بیگرك یڭل بوزالار. وقف بولغان مدرسه حجره‌لرینڭ مال تجارت مرتبه‌سنده کاولریده اوشبو جمی‌له‌دن کوبدن رسمی صورتده علمانڭ فتوالاری وپادشاهنڭ امضاسی برله بوزلغان ایدی».

خوش کیله ایدی: «روسه‌گه تیز قایتوب یتو برده مطلوب بواماغانغه توه یورشی میکا ناخوش دگل ایـدی. . قزالیده هیچ ضرورسز برهفته قدر اولطردق.»

قزالیده بر ترانتاس آلوب گاه ایکی تویه (قوملق یرلرده) گاه ایکی آت ییگوب یمان قـلعه (اورسکی) گه واصل اولدیلر. بوندن آری صحراده قونوب شرق اصولنچه اوزلری آش وچـای حاضرلب قایتور ایچون اورنبورغه قدر ایلتوب یتکیریرگه ایکی آتلی قزاق یاللادیلر. صحراده ایکن وطنداشلری قزان تاتارلرینه اوچراشقانده، یدی ییلدنبرلی بیك یراقده قالغان اوز ایللری خلقی عالمجان افندیه بر آز یاتراق کورینه ایدی: «کیوملرندن،

«شول سببدن اوچراغـانده حماللرینه اجرهٔ نقلیه ویـروب — آنلار ساتدوم دیوب اویلاسه‌لار اویلاغانلاردر—اوزیمه آلغالای ایدم اول کتابلارنك بخاراغه کوره بزنك قزان مملکتینه کلولرینی واقـف فائده‌سی ایچونك آرتغراق کوره ایدم. چونکه بزده بخاراغه کوره تفسیر، حدیث، اخلاق، سیر، اصول، عربیات ومـا اشبه ذلك کتابلرینه قدر بارراق، بازار بر آزقزوراق، بلکه استفاده ایدوچی بولور دیو اویـلای ایدم. ومونك امثـالی علـم وفن‌گه متعلق وقف بولماغان کتابلردن بیك آرزان بهاغه کوب اوچرای ایدی. الحاصل نادرالوجود وکثیرالافاده کتابلرنی تابو وآنلارغه ایرشو بخاراده بیك یکل بولغانغه بر آز آقچه‌سی بولوب علم دردی وکرك علمنی تمیزی بولغان کشی‌ایچون بخارااول زمان‌بیك غنیمت یر ایدی»

عالم جان افنـدی بخـارادن رسمی درس کتابلرندین غیری حدیث، سیر، تواریخ، احوال رجـال واصـول. . الخ که متعلق کوب کتابلر آلوب قایتدی. حضرتنك بخاردن کیتوردکی کتابلرنك آغرلغی‌اسکی تعبیر استعمال ایتلسه‌اوچتوه یوگی (٤٠ پوط قدر) وقیمتی ٥-٦ مك صوماق تخمین ایتلدر.

قیلونشلرندن وسوزلرندن استغراب ایتوب قزان خلقی برله نیچوك امتزاج قیلاآلورمن قایغوسی باشمه کره باشلادی...» بو حس وفکر وطن جدا کشیلرنك اکثریسنده بولا طورغان بر حس وفکر دکلدر، ظن قیلام؛ کشیلرنك کوبسی، اوز یرندن یراق عمر ایتکاچ وطننه تعلقلی هرشیٔنی سویه، آنلردەغی‌ـکیمچلـکلرنی برده کورمی؛ لکن بعض مستثنا کیمسەلرده بولاکه فکرندەکی قوة تنقید، متخیل بر حس وخیرکه شدت محبت، هر کورکاننی محتاج اصلاح کبی تصور ایتدیره.. بو کبی کمسەلرنك بعضیلری، اوزلرندن یراق موجوداتنك حقیقی نقیصەلرنی اونتفالیلر؛ یقینلرندەغینك نقیصەلرینه بر درجه عادتلنەلر. باشقه تورلیراك تصور ایتاـکان حقیقتله قارشیلاشو، بونلرنی قایغولاندیره. لکن بعضیلریده وارکه غایهٔ خیاللری، مقصداعلالری ایله، حقیقت دائم‌آیرم یوری؛ نتدرحیات حقیقیەکه چومسەلر، اصلا ایده آلـلرینی یوغالتمیلر. بونلر ایچون ایسه حیات دنیویه، قایه بولسەده، قایچان بولسەده، بر درجەده توبان وکیمچلـکلیدر؛ بونلر هیچ کمسه ایله هیچ بر یرده هیچ برزمان امتزاج ایته آلمیلر...

یولچیلر شعبان آینك باشلرنده اورنبورغه مواصلت ایتدیلر؛ مواصلتلرینك ایرتەگوسی‌کونوك، عالم‌جان افندینك آتاسی دوستلرندن علماغه محبت ایله معروف عطا شاکرد برلن برابر استقباله کیلوب ایرشدیلر. بوصورتلەیدی یلدن‌بیرلی‌آیرم طورغان وبو برسینی‌بیك صاغنغان آتا واوغل اورنبورغده قاووشدیلر.

اولزمانلـر اورنبورغ تیمـور یولی یکی‌راق اولـگورگان ایدی: قطار اکوبن یوری، موقفلـرنده اوزون زمان طوقتاب طوره ایدی. شونك صارتین، شرقنك عجلەسزلـکنه اوگرنگان یولچیلریمزغـه زور چیتنالك طویدرمی ایدی؛ آلایق «صحرا سفرـ لرینی، توه یورشلرینی صاغنه باشلادیلر!..» سماردن ڤولسکی

کیمه‌سینه اوطورغاچ بوصاغنو قوتلندی: «اوت کیمه‌سنده آقچه برله آلورغه نی کرك طابولا، اورن راحت وخوفسز، چای تلا-گانچه موجود ویخشی، رفقا کوب، وحشت یوق، تاولکده اوچیوز چاقرمدن آرتق مسافه قطع قیله‌مز... مع مافیه اوطسز، صوسز چوللرده، یمك وایچمك ایچون کیبکان وقاتقان ایکمك، یاکه آز ماز ایت، یوز بلا برلن طابولغان صوده قایناتولغان چای، کوپ مشقت برله بیولغان قومالاق برلن پشورلگان ایتلی، ایتسز پلاو خلاصه راحتده اوگرنیلگان کشیلر ایچون قوت لایموت دیور-لككنه غدا ایله قورقنچلی چوللرنی اوزو صاغنلا ایدی!.» بوخلاف عادت حالنڭ سببی عجبانی ایدی؟ — حضرت، «عادت» دیدر: «بونڭ سبب عادتدر؛ عادت هرنرسه‌دن آرتیق تأثیر ایته، حسن وقبح برله حکمڭ عقلغه خواجه بولو مرتبه‌سینه بارادر.» لکن، حضرتنڭ «عادت» دیمه‌سینی بیش آلتی یللق بخاراده آقامتندن نشأت قیلغان عادت دیو ظن قیلمق فکرمچه یالگش اولور؛ بو «عادت» تور-کلرنڭ ئلله نیچه میڭ ییللردنبیرلی سورگنلری حیات ومعیشتلری روشندن حاصل بولغان عادتدر. بوملی عادتکه، نیچه یوز ییللردن بیرلی اسلامنڭ بیرگان تربیه‌سی‌ده، باشقه برجهتدن تأثیر ایته‌در: «ژولسکی کیمه‌سینك ایکنچی موقعنده طهارت ونماز ایچون بیك قولایسز وراحتسز حاللر کوریلدی؛ براشکنجه‌گه قیصیلغان کبی بولدق: دائما روسلر برابر، تارلق، یمك ایچمك اسبابی همه‌سی روس خادمی قولندن...» ژولسکی پراخودینڭ ایکنچی موقعنده، قزان جوارنده، ایدیل اوستنده کیدرکن، صوسز قیرغیز صحرا-لرینڭ تویه سفرینی صاغنوده، برباشقه سبب دها طابمق‌ده ممکندر: آنده ایکان یولچیلریمز بر نوع حریت، برنوع استقلال برنوع اوز اوینده بولوچیلق طویالر ایدی؛ بونده ایسه ایل بار...

يولچيلر شعبانك اون بيشنده، (ايون ايچنده) فصف الليلده، قزان مرساسنه ايرشديلر. قرنداش اروغ، بليش طانيش كوب كشى استقبالگه توشكان ايدى. نهايت سحر وقتنده اليوم عالم‌جان حضرتنك اقامت ايتكنده اولديغى يورطقه (اولزمان بوتون عائله‌سى شونده طوره ايدى) يتشوب، صاغ وسلامت آنالرينه قاووشديلر.

برنچى جزءنك صوڭى.